

Känsliga och svåra teman vid samtidsdokumentationer – erfarenheter, etik och metod

DOSS – Dokumentation av Samtida Sverige
red. Christine Fredriksen, Åsa Stenström och Piamaria Hallberg

Känsliga och svåra teman vid samtidsdokumentationer - erfarenheter, etik och metod

DOSS - Dokumentation av Samtida Sverige

Redaktion Christine Fredriksen, Bohusläns museum/Västarvet, Åsa Stenström, Västerbottens museum, Piamaria Hallberg, Stockholms stadsmuseum

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foto av Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet, Helsingborg.

Bilden visar minnesplatsen vid Terrasstrapporna, Helsingborg, i mars 2014. På denna plats dödades en Djurgårdssupporter som var på väg till matchen mellan Djurgården IF och Helsingborgs IF. En fotbollsmatch som slutade i en tragedi i sammandrabbningarna mellan supporterklubbarna.

© Respektive författare, Västarvet och DOSS. För omslagsbilden Kulturmagasinet Helsingborg. Västarvet 2017

Västarvet

Vänerparken 13

462 35 Vänersborg

tel. 0521-26 41 50, fax 0521-27 50 19

www.vastarvet.se

Förord

DOSS – Dokumentation av Samtida Sverige är ett nationellt nätverk för yrkesverkssamma som arbetar med samtidsdokumentation i museer och arkiv. DOSS verkar för en kunskapsuppbyggnad och ett erfarenhetsutbyte kring de kulturhistoriska museernas undersökningar och insamlingar med utgångspunkt i samtiden. DOSS arrangerar varje år ett Höstmöte, en konferens som belyser olika samtids- och samhällsaktuella ämnesområden.

De senaste åren har det i museernas samtidsdokumentationer funnits ett stort intresse av att kunna diskutera metodik och etiska frågor kring känsliga och svåra teman. Flera av nätverket DOSS medlemmar har arbetat med liknande dokumentationer och har erfarenheter, både etiskt och metodologiskt, av dessa frågor.

Nätverket Dokumentation av Samtida Sverige bjöd i november 2014 in till ett Höstmöte kring *Känsliga och svåra teman vid samtidsdokumentationer – erfarenheter, etik och metod*. Glädjande har elva föredragshållare som deltog i konferensen valt att i denna rapport publicera sina bidrag kring etnologiska samtidsdokumentationer och insamlingar som de har genomfört.

Höstmötet 2014 har arrangerats av styrgruppen för DOSS vilka är Västerbottens museum, Bohusläns museum/Västarvet, Stockholms stadsmuseum, Tekniska museet, Malmö museer och Kulturmagasinet i Helsingborg. Huvudansvariga för arrangemangen vid Höstmötet 2014 har varit Bohusläns museum/Västarvet i samarbete med Göteborgs stadsmuseum.

Från redaktionsgruppen tackar vi alla föredragshållare för intressanta och lärorika artiklar i denna publikation från DOSS.

Redaktionen:

Christine Fredriksen

Västarvet/Bohusläns museum

Åsa Stenström

Västerbottens museum

Piamaria Hallberg

Stockholms stadsmuseum

Innehåll

Inledning	7
Christine Fredriksen	
Om boken om Popp och hans mamma Alice	10
Magnus Berg	
Att inkludera eller exkludera, vems röst får plats på historiens arenor?	16
Marie Nyberg	
Bakgrund Rom san/Vi är romer.....	16
Intervjuer.....	16
<i>Nu kommer vi till tältet igen</i>	19
Vems berättelse?.....	20
Bakgrund Vidkärrs barnhem.....	20
Arbetsgång i projektet.....	21
Syfte.....	21
Metoder i insamling.....	24
Olika villkor i olika projekt.....	24
Att göra med och inte för, men minoritetens organisation påverkar också	25
Vem skriver berättelsen och vem tolkar?.....	25
Kontinuerligt deltagande och verksamhet - vad händer efteråt?	26
Referenser.....	28
Urval litteratur och övriga källor.....	28
Svek	29
Svea Lamper	
Samtidsdokumentation på arkivet Etiska tankar kring gammalt och nytt material	31
Lina Midholm	
Så här började det.....	31
Bergstrand, resandefolket och folkminnessamlingarna.....	31
Insamling av resandefolkets egna berättelser.....	34
När historien kommer nära	37
Bodil Andersson	
Lärorikt samarbete.....	37
Arbetet ger unika berättelser.....	38
Jeg satte meg ned og gråt.....	39
Vissa frågor ska inte besvaras.....	39
Smärtsamma sagolikhande berättelser.....	41
Ömsesidig tillit och respekt.....	42
Referenser.....	45

Litteratur.....	45
Övriga källor.....	45
Se Den Andre i dig själv När fältarbeten och dokumentationer kan verka svåra	46
Annette Rosengren	
Tid, tillit, tilltro och bygga relationer.....	47
Vad är egentligen »svårt«?.....	48
Förebilder.....	49
Fältarbete i Aten bland flyktingar och immigranter.....	49
Referenser.....	53
Litteratur.....	53
Min vän i Aten	54
Annette Rosengren	
Helgen då våldet tog över – att dokumentera en minnesplats	57
Birgitta Witting	
En belägrad stad.....	57
Minnesplatsen.....	58
Insamlingen.....	59
Efterarbetet.....	62
Framtida beredskap.....	62
»Stort typ samma dag« – historien om en dialog kring en känslig målning	64
Leif Magnusson	
Platsen.....	66
Dialogen.....	66
Politik och praktik.....	67
Museet som aktör.....	70
»Rest in Peace«.....	70
Året 2016.....	70
Året 2017.....	71
Referenser.....	71
Att dokumentera de svåråtkomliga	72
Cecilia Wallquist	
Att lyssna på dem som inte hörs.....	72
Att hitta dem som inte söks.....	73
Utanför the comfort zone.....	73
Att nå en mångfald.....	74
Berättelser på informantens villkor.....	75
Att ställa en fråga är inte alltid samma sak som att verkligen vilja veta.....	75

Självisikt krävs för svåra frågor.....	76
Ett projekt har en början och ett slut men förtroenden kan vara för evigt.....	76
Hannah	78
Cecilia Wallquist	
Forelsket og foraktet Norske kvinner – tyske soldater	80
Anne Herresthal och Ida Lützow-Holm	
Krigen i Norge.....	80
Motstand.....	80
Norske kvinner.....	80
Tyske soldater.....	81
Freden.....	81
Straffen.....	81
Personlige historier.....	82
Formidling.....	84
Fortsettelsen.....	85
»Det er så mye vi skulle snakket om...« Min svigermor, Bjørgs, historie Et museumsprosjekt blir til	86
Anne Herresthal	
Historien om Bjørg.....	86
Personlige historier gir liv til utstillinger.....	88
Svåra museer – också en gallringsfråga Hur vi väljer att minnas och att glömma i museer	89
Stefan Bohman	
Millesgården.....	90
Zarah Leandermuseet.....	90
Heidenstams Övralid.....	91
Knut Hamsunmuseer i Hamarøy och Grimstad.....	91
Storm P. Museet (Fredriksbergsmuseerne).....	92
Kaj Munkmuseet (Ringköbing-Skjern museum).....	92
Mannerheimsmuseet.....	93
Rickard Wagnermuseet i Bayreuth.....	93
Carl Orffmuseet.....	94
Jefferson Davismuseet.....	94
Robert E. Leemuseerna.....	94
James Buchananmuseet.....	94
Olika sätt att gallra immateriella kulturarv på.....	95
Sammanfattning	97
Christine Fredriksen och Peter du Rietz	

Inledning

Christine Fredriksen

Vilka möjligheter ges museer att arbeta med svåra och känsliga teman, och vilka resurser avsätts vid etnologiska samtidsundersökningar som har denna inriktning? Hur kan museer närma sig det tabubelagda, det etiskt eller kulturellt känsliga, eller de mörka och svåra delarna av kulturhistorien? Hur kan museer komma i kontakt med grupper, som man inte tidigare försökt att nå och som kan ha drabbats av trauman, social marginalisering eller misär. Därtill – hur är intresset från huvudmän och samarbetspartners för att även »livets skuggsida« och mörka företeelser ska omfattas av museernas historieskrivning. Och vilken roll kan museer ha i debatter i samhället som rör känsliga och svåra teman?

Detta är några av de frågor som ställdes vid DOSS Höstmöte 2014 *Känsliga och svåra teman vid samtidsdokumentationer – erfarenheter, etik och metod*. I inlägg på konferensen har flera aktuella ämnen som berör olika samhällssektorer tagits upp och diskuterats. Föredrag och diskussioner har rört allt ifrån fotbollens supporter våld, dokumentation av flyktingtillvaro, till olika grupper som romer och resandefolkets okända historia, barnhems- och fosterbarns berättelser och hur dokumentation av äldreomsorgen och »de onåbara« kan gå till. Likaså hur vi på ett etiskt sätt och med respekt arbetar med ett känsligt arkivmaterial. Inlägg på konferensen har också omfattat hur en dialog i en lokal kontext präglad av migration kan föras, samt hur museer gallrar i ett immateriellt kulturarv. Konferensen har även fått ett nordiskt bidrag kring ett känsligt tema från andra världskrigets ockupationsår. En viktig del av DOSS Höstmöte är att få möjlighet att diskutera metoder i insamlingar och framför allt hur tillvägagångssätt, etiska ställningstaganden och projektorganisation kan avpassas när verksamheter som dokumenteras berör svåra och känsliga teman. Liknande teman är idag i betydligt högre grad än tidigare en del av museernas uppdrag. Flera av de samhällsfrågor som togs upp på Höstmötet 2014, har arbetsgrupper inom DOSS fortsatt att studera.

»Ett museum ska ha mod och kraft att utvecklas till självständiga arenor för samtal genom att öka lyhördheten, utmana, ha ett kritiskt förhållningssätt, vidga och fördjupa«. Denna viktiga formulering finns i den svenska museilag som trädde i kraft den 1 augusti 2017.

Flera av de teman och etnologiska undersökningar som presenterades på DOSS Höstmöte 2014 har haft till syfte att just uppmärksamma och fördjupa insikten i olika samhällsföreteelser. Museerna har i de undersökningar som presenterades haft modet att följa upp och forska kring vitt skilda teman av svår och känslig karaktär, och som ofta har krävt extra insatser. En förnyelse av insamlingsverksamheter har därtill skett.

2012 bildades nätverket DOSS, Dokumentation av Samtida Sverige. Nätverket är en efterträdare till Samdok, de svenska kulturhistoriska museernas samarbetsorganisation gällande samtidsdokumentation som startade vid 1970-talets slut. Bildandet av Samdok skedde efter en rad konferenser, där museernas dåvarande insamlingsverksamhet och samlingar diskuterades. Krav fanns om att museernas etnologiska undersökningar och insamlingar av materiell och immateriell kultur skulle bli mera representativa för samhället och spegla ett bredare spektra av näringssektorer och yrkesgrupper. Samdok har under flera decennier haft en stor betydelse för teori- och metodutvecklingen när det gäller dokumentation och insamling av samtiden vid landets museer och arkiv, och målsättningen för DOSS är att verka i samma anda. DOSS ska även upprätthålla internationella kontakter gällande insamlingar och forskning kring samtidsaktuella frågor. Liksom för verksamheten inom Samdok på sin tid, vill nätverket DOSS arbeta för att museernas samtidsdokumentära undersökningar ska omfatta en bred representation av företeelser i samhället. Höstmötet 2014 med en tematisk inriktning mot känsliga och svåra teman vid samtidsdokumentationer är ett led i detta. DOSS har under fem års verksamhet haft en rad intressanta teman för de årliga Höstmötena. Dessa har blivit viktiga för kompetensutveckling och för ett idéutbyte mellan yrkesverksamma inom det samtidsdokumentära området. Likaså har ett tiotal arbetsgrupper bildats, med deltagare från kulturhistoriska museer, arkiv och universitetsinstitutioner i Sverige för ett samarbete inom olika ämnesfält.

Representanter i DOSS styrgrupp 2014, som även har arbetat med planeringen av DOSS Höstmöte 2014, har varit Åsa Stenström (ordförande), Västerbottens museum i Umeå, Piamaria Hallberg, Stockholms Stadsmuseum, Peter du Rietz, Tekniska museet i Stockholm,

Birgitta Witting, Kulturmagasinet i Helsingborg, Inger Pedersen, Malmö museer och Christine Fredriksen, Västarvet/Bohusläns museum i Uddevalla.

Huvudansvariga för arrangemangen av DOSS Höstmöte 2014 har varit Bohusläns museum/Västarvet i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum. Konferensen

hölls på Göteborgs Stadsmuseum den 27–28 november 2014. DOSS styrgrupp önskar att framföra ett stort tack till Göteborgs Stadsmuseum för arrangemangen och framför allt till Carina Sjöholm, Marie Hellervik och Marie Nyberg.

*Det är fantastiskt att få gå i skola och lära sig nya saker! Nyanlända skolelever på Välkomsten i Vänersborg.
Foto Välkomsten, Vänersborg*

Foto Välkomsten, Vänersborg.

Västarvet och Vänersborgs museum har dokumenterat några skolor, Kumlienskolan och Välkomsten, i Vänersborg för nyanlända elever. Dessa är mottagnings-skolor för skolbarnen innan de får börja i ordinarie skolor i kommunen.

»Det är absolut speciellt att arbeta på skolor som Välkomsten. Även om det på ytan påminner om en vanlig skola, så är det inte så. Hit kommer elever som

Första mötet med svenska språket. Nyanlända elever till skolan Välkomsten i Vänersborg. Foto Välkomsten, Vänersborg.

nyligen bott i ett annat land, under helt andra förutsättningar. De är alla heterogena i ålder, språk, kultur, familjesituation och skolbakgrund. Dessutom ändras gruppmedlemmarna ofta, periodvis varje vecka, eftersom det kommer nya familjer hela tiden. Men barnen älskar skolan och vill gå alla dagar, även på skolloven» berättar lärarinnan Marianne.

Om boken om Popp och hans mamma Alice

Magnus Berg

Det var på ett seminarium på temat »resandefolkets berättelser« som jag första gången träffade Jan Popp. Ett samarrangemang mellan Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) och Kulturgruppen för resandefolket. Jag var (ehuru buro)¹ och är medlem i Kulturgruppen för resandefolket och det var och är också Popp. Att detta var första gången vi sågs är, tyvärr, ett slags mätare på graden av min aktivitet i kulturgruppen.

Så han dök upp liksom från ingenstans: en kortvuxen man med glasögon, klädd i jeans och figursydd vit skjorta. Det första han gjorde när det var hans tur att tala var att ställa upp några tavlor mot fondväggen. Det var reproduktioner av några ganska enkla konstverk. De var alla muntra och lättsamma i färg och uttryck, lite såg de ut som skämtteckningar som någon glömt att skriva ut själva skämtet till.

Så började han berätta. Detta var första gången han framträdde offentligt och han var mycket nervös, det har han senare sagt. Framställningen präglades förstås av det, den hade inslag av hoppighet och en del förståelsen viktig bakgrundsinformation glömdes bort. Men trots det var den djupt gripande och fångslande. Det var om sitt liv han berättade och redan när han berörde sina första år – 1952 och 1953 – hajade jag till rejält. Han sköt nämligen in satsen »vi bodde ju i Negerbyn då«. »Vad fan säger du?!«, tänkte jag, »har du bott i Negerbyn!?« Inte många göteborgare vet idag vad Negerbyn var, men av en slump hör jag till dem som gör det. Negerbyn var det folkliga namnet på »Kungsladugårds bostadspaviljonger«, ett antal barackliknande hus som under första världskriget uppfördes som nödbostäder. De är borta nu och ingenting vittnar om att de en gång har funnits. För mig representerade Negerbyn en sedan länge förgången tids ytterst bristfälliga social- och bostadspolitik. Jag hade aldrig kunnat drömma om att jag skulle få träffa någon som hade bott där.

Jag lyssnade som förhäxad. Och när seminariet rundades av gick jag fram till Popp, driven av en spontan beslutsamhet som jag tror är ganska otypisk för mig. Jag tackade för hans föredrag och frågade om han var

intresserad av att tillsammans med mig skriva en bok om hans liv. Jag sa också att vi båda nog gjorde bäst i att i lugn och ro fundera igenom den idén, men redan då var jag övertygad om att Pops historia måste nå ut till betydligt flera än dem som lyssnat vid seminariet. Popp var omedelbart positiv. Han hade hoppats att hans historia en dag skulle kunna bli en bok, och kanske ännu hellre en film. »Tja«, sa jag, »vad gäller film kan jag tyvärr inte stå till tjänst.« »Nähä«, sa Popp, »men vem vet? Kanske finns det någon filmare som senare vill haka på.« »Ja«, sa jag, »kanske det. Vem vet?«

I snäva drag är Pops historia den här: i Negerbyn bodde han en kortare tid med sin mamma Alice och sin bror Berry. Hans pappa Axel, en kriminell och våldsbenaägen man med smak för brännvin men inte för regelbundet lönearbete, hälsade då och då på. Han var då nästan alltid full och inte sällan misshandlade han Alice. En vintermorgon när Alice och pojkarna vaknade i sin etta med kokvrå hade vattenledningen sprungit läck och det utflytande vattnet frusit till is. Lägenheten var i ett slag obeboelig och familjen hemlös. Någon hjälp av myndigheterna fick man inte. Alice fick bo hos släkt och bekanta bäst hon kunde, pojkarna hamnade på barnhem.

Efter ett knappt år fick man dock en ny lägenhet. En omodern enrummare i det hårt nedgångna området Hultmans holme. Alice vantrivdes intensivt där och vädjade till myndigheterna om en ny och bättre bostad. Ekonomin befann sig i bottenläge, under det som förr kallades existensminimum. Alice kunde inte arbeta. Hon var tvungen att ta hand om sina söner och hon var slutkörd i nerverna efter de hårda åren med Axel. Då och då tog hon städjobb, men när det kom till de sociala myndigheternas kännedom drog man ner på hennes socialbidrag.

En granne jobbade på fiskauktionen. Hos honom fick Berry och Popp hämta fisk någon gång i veckan. I hamnen fanns spill från lossningen av kolbriketter. Dem kunde man ta hem och elda med för värmens skull. Från Frälsningsarmén och andra välgörenhetsorganisationer fick pojkarna kläder och enklare julklappar (i utbyte mot medverkan i gudstjänst). Med sådana medel lyckades familjen hanka sig fram.

Det var under slutet av perioden på Hultmans holme,

¹ Buro är romani för person som inte är av resandefolket

*En av de bilder Alice försökte sälja genom dörrknackning.
Foto: Magnus Berg.*

1956, som Alice steriliserades. Rent formellt var det hennes eget beslut men i praktiken myndigheternas. Hon befann sig i en dubbel utpressningssituation, vilket inte var ovanligt inför steriliseringar. Hon var gravid och ville ha abort. Myndigheterna kunde villkora aborten med sterilisering. Och hennes båda söner var återigen på barnhem. För att få tillbaka dem därifrån var det säkrast att gå den starkare förhandlingsparten till mötes.

Strax därefter fick Alice en bättre lägenhet. En modern tvåa med kök i en annan del av stan. Hon var överlycklig. I det tillståndet köpte hon en uppsättning nya möbler som hon hoppades att socialen skulle betala. Men det ville inte socialen och familjens ekonomi försämrades ytterligare. Alice tvingades att utveckla de komplementära ekonomiska aktiviteterna: hon samlade flaskor, lump och metall som hon pantade och sålde. Hon plockade blommor och ris som hon gjorde kransar av och sålde på torget. Och hon knackade dörr och försökte sälja de tavlor som Popp visade exempel på vid seminariet.

Popp fick plats på ett daghem i området. Han vantrivdes där. Han tyckte inte om de aktiviteter som barnen förväntades delta i: lek med dockor, lövsågning av

pussel och annat som inte attraherade en person som redan då föredrog tekniskt-mekaniska utmaningar (Popp är en naturbegåvning på det området) och utlevelsefulla kroppsliga övningar (som att träna boxning och luftpistolsskytte tillsammans med sin bror). Han satte sig därför på en stol i daghemmet och ville vara i fred.

Främst detta togs som ett indicium på att Popp hade mentala problem. Genom en läkares förmedling, men utan att Alice involverats i beslutsprocessen, fördes han till en barnpsykiatrisk klinik. Där ville han inte vara. Han försökte rymma. Då bältades han och medicinerades med lugnande preparat. I det tillståndet fick han under en tvåmånadersperiod genomgå en rad tester. Han lyckades väl med dessa, med undantag för dem som krävde fullgod syn. Vilket inte är att undra på: Popp är och var skelögd och hans glasögon hade, av okänd anledning, inte kommit med till kliniken. Detta tog testerna inte hänsyn till, trots att man vid den somatiska undersökningen noterade hans skelögdhet.

De fullt acceptabla testresultaten – de synberoende undantagna – hindrade inte att man kom fram till att Popp led sviterna av en hjärnskada orsakad vid hans födelse och därför var i behov av samhällets omsorg. Det skulle han få på ett »hem för vård av miljöskadade och missanpassade barn« en bit utanför Göteborg. Så mycket vård blev det inte fråga om där. Däremot agades han ofta och låstes ibland in i en garderob där han kunde få sitta många timmar i streck.

Man tyckte inte att Popp blev bättre på barnhemmet. Man hoppades dock att ett »tåligt kvalificerat fosterhem [...] kunde ge en chance till normal psykisk utveckling åt detta psykiskt skadade barn.« Man trodde sig hitta ett sådant fosterhem. Men man tog grundligt fel. Hos sina fosterföräldrar upplevde Popp sin mest fasansfulla period i livet. Han misshandlades med händer, livrem och mattpiskare. Han förnedrades på en rad sätt: han tvingades till exempel sitta i en barnstol och bära haklapp vid måltiderna, trots att han var sju år gammal. Han låstes ibland in i en källare. Men värst av allt var att fosterpappan var pedofil. Han utsatte Popp för oräkneliga sexuella, orala övergrepp.

Av okända skäl avbröts fosterhemsperioden abrupt. Traumatiserad skulle Popp i stället bo hemma och börja i skolan i bostadsområdet. De tre första åren gick betygsmissigt hyfsat, men han var hårt mobbad, fick (och gav tillbaka) stryk och skälldes för »horunge«, »tattarunge« och »barnhemsbarn«. I fyran fick han en fröken som uppenbarligen tyckte illa om honom. Hon

ignorerade honom och sänkte hans genomsnittsbetyg med en betygsenhet. Popp tror att hon delade mobbarnas bild av honom och att de alla nåtts av information om hans bakgrund. Lärarinnan anmälde Popp till skolstyrelsen och lyckades få honom avskild från klassen och skolan.

Därmed var det slut med ordnad skolgång för Popp del. Det som vidtog var mer eller mindre meningslösa vistelser på skolor för barn med problem. Som Popp ser det är hans effektiva skolgång fyra år och att hans formella skolkunskaper därför motsvarar en fjärdeklassares.

Den följande perioden i Pops liv kan sammanfattas relativt snabbt: den bestod av kortvariga lärlingsjobb som aldrig gav en lön möjlig att leva på, accelererande ungdomsbrottslighet tillsammans med ett förortsgång som han kom att tillhöra, vistelser på ungdomshem, pojkhem och, så småningom, i den rättspsykiatriska vården.

Så småningom bröt Popp med ungdomsgänget och dess ekonomiskt meningslösa och amatörmässiga kriminalitet. En tid verkade han som brännvinslangare i centrala Göteborg. Det var då han träffade den man som blev hans verkligt gode vän och som han utvecklade en ny försörjningsstrategi tillsammans med. De etablerade sig som storskaliga koppartjuvar som drog runt i Västsverige under flera år. De tjänade grova pengar som dock försvann lika fort som de kom in. De togs aldrig av polisen. Vilket inte utesluter att Popp har dömts till fängelsestraff. Det har hänt två gånger men på grund av annat än hans och kumpanens kopparstöld. Den verksamheten började ebba ut i samband med att Popp fick sjukpension när 1980-talet gick över i 90-tal.

Till historien hör att Alice och Popp alltid levt i en nära relation till resandekulturen, särskilt den i göteborgstrakten. Alice umgänge utgjordes länge av resande och det var av dem hon lärde sig knepen för att i smyg tjäna lite pengar – kransbindandet, skrotsamlandet och tavelförsäljningen. På ett liknande sätt är det med Popp: många av hans kompisar har varit resande och det var resande som lärde honom metallhandel, även om de flesta förespråkade legal och inte kriminell sådan.

Hur det är med Pops och Alice genealogiska relation till resandekulturen vet vi inte. En sak är säker: deras släkt är i marginalen ingift med en av de djupa resandesläkterna. Andra sådana förbindelser kan finnas, men vi är inte säkra på det. Popp hette för några år sedan Jan Engberg. I samband med att han fördjupade sin resandeidentitet genom sitt umgänge i Kul-

Popp framför en förrådsanläggning från vilken flera kopparstöld gjordes.

Foto: Magnus Berg.

turgruppen för resandefolket bytte han efternamn till Popp (vilket han också kallas av sina vänner i kulturgruppen). Det är ett gammalt släktnamn som kan vara ett resandenamn. Men det kan också vara fråga om en försvenskning av det skogsfinska namnet Puuppoinen.

Det blev en bok och den kunde släppas i december 2014. Den heter *Boken om Popp och hans mamma Alice. Sjuttio års kamp för värdighet i utkanten av Göteborg och Sverige* (A-Script förlag). Som vem som helst kan förstå berör den känsliga ämnen som aktualiserar etiskt delikata frågor. Det beror på två saker. Den ena är att Popp har berättat helt öppet om sitt liv, utan alla garderingar, förskönanden och uteslutningar. Den andra har att göra med att Pops berättande inte är bokens enda källa. Från Regionarkivet i Göteborg hade Popp begärt ut alla de akter av social och medicinsk karak-

tär som berör honom och Alice. Han gjorde det som en förberedelse inför hans ansökan om ersättning och upprättelse hos »Ersättningsnämnden« som »prövar rätten till ersättning för dig som var barn och omhändertogs i samhällsvård mellan 1920 och 1980 och då utsattes för allvarliga övergrepp eller försummelser« (i Popp's fall beviljade nämnden ersättning utan minsta synlig tvekan, vilket är självklart för den som något känner till hans historia).

Det blev en försvarlig bunt papper och den innehåller information inte bara om Alice och Popp utan också om tjänstemän och -kvinnor i den social »vårdande«, medicinska och juridiska apparaten på lokalnivå. En del av detta är sparsmakat och byråkratiskt korrekt hållet – beslut fattas och relateras till aktuellt lagrum – men långt ifrån allt. I många dokument framträder det som inte kan beskrivas som annat än cynism, arrogans, fördomsfullhet och mager kunskap, både på det generella och det specifika planet. Det är fråga om dålig myndighetsutövning som ingen av de inblandade skulle vara stolt över idag.

Popp var själv medveten om de etiska problemen. Han ville inte att någon skulle lida skada och han ville inte hamna i juridiska tvister med sådana som känt sig felaktigt behandlade i boken. Att hitta en gemensam grundhållning i de här frågorna var aldrig något problem.

Men redan detta att Popp i eget namn och utan förbehåll berättar om allt det smärtsamma och förnedrande han tvingats vara med om – är det förenligt med god forskareetik att skriva en sådan bok? Ser man till de rekommendationer som Vetenskapsrådet ger är det nog det. Så länge den berörda är helt på det klara med hur det berättade ska användas. Men jag är etnolog och inskolad i en etisk praxis som får sägas vara strängare än så. Under min grundutbildning fick jag till exempel lära mig att man alltid bör anonymisera sina informanter alldeles oavsett vad de själva tycker om den saken.

Det låter både genomtänkt och principfast, men faktum är att det troligen inte hade blivit någon bok om jag hade följt dessa råd. Popp ville nämligen framträda under sitt eget namn. Det var viktigt för honom, han propsade på det. I hans personliga strävan efter upprättelse var det av avgörande betydelse att han offentligt fick framträda öppet och så oförmedlat som möjligt. För att alla han känner och känt skulle få veta hur han haft det och för att det läsande Sverige skulle kunna dra lärdomar av just hans historia. Och för att ge hopp:

om han kunnat ta sig igenom denna kompakta institutionella misshandel så borde det vara möjligt också för andra. Och för att visa att han inte skäms för det han varit med om och att man inte behöver göra det. Det är inte han som handlat fel utan det som han själv sammanfattar som »samhället«. Att framträda i helfigur är ett sätt att visa att han tveklöst omfattar den tanken.

Mot den bakgrunden är jag övertygad om att det verkliga etiska brottet hade begåtts om jag följt de etnologiska råden och anonymiserat Popp (något som jag, med tanke på Popp's beslutsamhet och envishet, i och för sig aldrig hade lyckats med). Samtidigt ska man därför inte bagatellisera den här frågan. Ett skäl till det är det enkla och begripliga faktumet att människor kan ändra sig. Jag har aldrig tvivlat på Popp's avståndstagande från anonymisering, men generellt är det så att det kan vara en sak att hylla öppenhet innan ens berättelse nått offentligheten och en annan att hålla fast vid detta efter det. Det är inte alls ologiskt att en sådan exponering föder starka och komplicerade känslor som får en att önska hela projektet ogjort.

Man gör bäst i att försäkra sig mot den eventualiteten. Jag föreslog att vi skulle upprätta några skriftliga avtal i vilka vi reglerade vår relation och hur arbetet med boken skulle genomföras i just detta avseende. Popp var inte entusiastisk inför idén. Hans misstro mot formella, skrivna handlingar är grundmurad. Det finns några enstaka undantag, men hans erfarenhet av att missgynnas av sådana dokument är överväldigande. Det är det formaliserade skrivna ordet som rättfärdigat alla de missgrepp och det överväld han och Alice utsatts för under åren.

Men nu var det min tur att propsa. Min linje fick lite oväntat stöd av en god vän till Popp, van vid affärsverksamhet och därigenom övertygad om vikten att formalisera muntligt samförstånd. Vi skrev och under-tecknade tre papper. Ett i vilket Popp gav mig tillstånd att använda intervjuerna med honom och dokumenten från Regionarkivet för att göra en bok av detta, som dock först fick publiceras efter att han läst och godkänt slutmanuset. Ett annat i vilket jag klargjorde att jag förstod sakens känsliga natur och att jag inte skulle publicera boken innan Popp läst och godkänt slutmanus. Ett tredje, slutligen, där Popp sa att han läst slutmanus och godkände det för publicering.

Vi bestämde också att vi skulle ha kontinuerlig kontakt under tiden som manuskriptet växte fram. Jag skickade varje färdigt kapitel till Popp, som läste och

lämnade sina synpunkter på det. Det ledde till några i sammanhanget viktiga ändringar. Några föranledda av regelrätta blamager från min sida. Det gällde till exempel några uppgifter om ett par stripteasedansöser och prostituerade som Popp umgicks med under en period. De hade i tysthet lämnat det näringsfånget bakom sig och om deras tidigare liv skulle komma till allmän kännedom hade det inneburit en social katastrof. Några av mina formuleringar gjorde identifikation av dem möjlig. Tack och lov upptäckte Popp detta. Han var mycket tydlig: det var bara att skriva om.

Annat rörde klavertramp som jag gjort för att jag saknade relevant kulturell kompetens. Det handlade då ofta om sådant som sorterar in under begreppet tjuvheder. Sanningen att säga förstår jag nog fortfarande inte riktigt vari några av mina övertramp bestod. Men de var alldeles oförenliga med tjuvheder, det gjorde Popp fullständigt klart, inte utan vissa tecken på upprördhet. Det fanns ett mönster i Pops etiska korrigeringar: de rörde aldrig det jag skrivit om honom (även om han förstås påpekade faktafel och uppgifter som av tjuvhedersskäl hade kunnat ställa till trassel för honom). De gällde i stället genomgående sådant som hade kunnat leda till att andra personer identifierades.

Det var mödosamt för Popp att läsa det jag skrev. Som nämnts motsvarar hans skolkunskaper en fjärdeklassares och läsning är därför slitigt och tidskrävande för honom. Av det skälet träffades vi när hela manuset var klart för att jag skulle kunna högläsa det i sin helhet för honom (nästan: vissa avsnitt av allmänhistorisk karaktär refererades endast). Det var efter denna marathonsittning om fjorton sammanhängande timmar och de korrigeringar den ledde till, som det tredje av de ovan nämna avtalen undertecknades.

Vad det skriftliga materialet beträffar förhöll det sig så att arkivarien på Regionarkivet med sträng och ogenomträngligt svart tuschpenna strukit över namn som måste få vila i anonymitet. Jag var innerligt tacksam för detta. Det besparade mig och oss en del beslut och minimerade risken för att jag av misstag skulle drälla in autentiska namn i texten. Ändå var det ju så att Popp visste vad en del av dessa personer hette och vi använde oss av deras namn i samtalen oss emellan. Så var till exempel fallet med den pedofile fosterfadern. Sanningen att säga var tanken att namnge honom lockande. Av ren hämndlystnad. Men vi höll oss i skinnet. Han heter »herr J« i boken.

Själva de pedofila övergreppen nämns av förklarliga

skäl inte i det skriftliga materialet. Det finns flera exempel på att det Popp minns uteslutits i dokumenten. Vi överlåter då till läsaren att göra sina sannolikhetskalkyler men hymlar inte med att Popp minns det han minns och att jag tror på honom. Tror alltså. Rent hypotetiskt kan jag ha fel, men efter att så ingående ha fått lära känna Popp och hans historia är jag benägen att utesluta det.

Några av de i dokumenten förekommande personerna presenteras i boken med sina riktiga namn. I de fallen skedde det alltid när de uttalat sig och handlat utifrån sina professionella, officiella positioner. Men vi har varit återhållsamma även där. För bokens överordnade princip är att ingen ska komma till skada av den, men att många ska kunna lära sig viktiga saker.

Ett specialfall när det gäller anonymisering gäller Pops kumpan under kopparstöldstiden. Han kallas i boken för »Tatuerade Carlsson«. Han heter förstås inte så, men eftersom han förekommer på två foton i boken är han inte svår att identifiera. I alla fall för dem som känner honom. Men Popp insisterade på att han ville ha det så och Tatuerade Carlsson hade i alla fall ingenting emot det. Av det Popp berättat om honom har jag fått den bestämda uppfattningen att Tatuerade Carlsson absolut inte är den man först bör ha i åtanke om man är sugen på att skaffa sig fiender. Det var därför inte bara av etiska skäl jag kände mig obekvämt med det här arrangemanget. Vad hade hänt om Tatuerade Carlsson ändrat uppfattning i anonymitetsfrågan? Jag propsade också nu och mötte då skepsis från två håll. För också Tatuerade Carlssons livserfarenheter har disponerat honom att misstro skrivna dokument. Men jag stod på mig och nu finns två papper där Tatuerade Carlsson godkänner formen för hans medverkan i boken. Det sista undertecknade han bara några veckor innan han dog, strax innan boken publicerades. Tatuerade Carlssons frånfälle var mycket tungt för Popp.

Erfarenheten av att ha arbetat med den här boken har fått mig att på nytt tänka igenom de etnologiska etikregler jag lärde mig som student. Om de fortfarande lärs ut vet jag inte, men då var kravet på anonymisering omutligt. Jag tycker nog nu att den hållningen är alltför rigid, dogmatisk och verklighetsfrämmande. Kan- ske rent av också lite barnslig och beskäftig. En mera flexibel attityd leder förvisso till nya etiska problem, men jag kan inte se att det är särskilt svårt att lösa dessa.

För mig är det en annan etisk aspekt som väger betydligt tyngre än de här ganska lätthanterliga anonymi-

*Magnus Berg och Popp i slutfasen av arbetet med boken.
Foto: Christer Andersson.*

tetsfrågorna. Så här: det är viktigt att Pops historia görs så känd som möjligt. Det är av största betydelse i hans egen kamp för upprättelse och värdighet, men också eftersom den speglar så många grova misslyckanden för svensk socialpolitik. Många människor har faktiskt dött på grund av dessa och ännu fler har lidit djupt. Men Popp kan – för att uttrycka det rakt på sak – inte göra en bok av sina erfarenheter. Han är minst sagt ovan att uttrycka sig i skrift, han saknar förlagskontakter, etcetera. Jag å min sida är van vid att skriva böcker, jag har tid att göra det, jag vet en del om vilka vägar man kan gå för att kunna finansiera och få böcker förlagda och utgivna. Tänk om jag, när jag först träffade Popp, hade avstått från att föreslå honom ett gemensamt bokprojekt, delvis med tanke på de etiska problemen. Jag vet att det låter melodramatiskt men jag måste ändå ställa mig frågan: hur hade jag framgent kunnat stå ut med ett sådant etiskt ställningstagande?

Författaren

Magnus Berg är docent i etnologi och museolog, och arbetar vid Institutionen för globala studier, Göteborgs universitet. År 1994 kom hans avhandling *Seldas andra bröllop. Berättelser om hur det är: turkiska andragenerationsinvandrare, identitet, etnicitet, modernitet, etnologi* (Etnologiska Föreningen i Västsverige 1994). Magnus har skrivit en rad böcker i skilda ämnen. För närvarande arbetar han i ett forskningsprojekt om islam på europeiska museer sedan 1945. Hans senaste böcker heter *Här och där på Stadsmuseet. Grubblande guide till ett utställt Göteborg* (2012), *J.A. Wadman. Hans liv, hans skaldekonst och Göteborg 1814–1837* (2013), *Ett ömmande hjärta. Vidkärrs barnhem i Göteborg 1935–1976 och därefter* (2014) och *Boken om Popp och hans mamma Alice. Sjuttio års kamp för värdighet i utkanten av Göteborg och Sverige* (2014). Magnus ingick, bland annat tillsammans med Jan Popp, i referensgruppen till Göteborgs Stadsmuseums utställning Vidkärrs barnhem.

Att inkludera eller exkludera, vems röst får plats på historiens arenor?

Marie Nyberg

På Göteborgs stadsmuseum har två insamlings- och utställningsprojekt – *Vi är romer* och *Vidkärrs barnhem* – väckt stor uppmärksamhet. Projekten handlade om två utsatta grupper i Sverige, två grupper som hamnat utanför välfärden och som båda kämpat och fortfarande kämpar för upprättelse och inkludering. I båda projekten fanns också målsättningen att inkludering gällde både i insamlingsarbetet och i utställningsarbetet.

Under arbetets gång stötte vi som arbetar på museet på vissa frågeställningar och problem som kan vara intressanta att ta upp och belysa i ett större sammanhang. I mina reflektioner i texten utgår jag från mina roller i projekten: I *Vi är romer* som ansvarig för utställningsgruppen (utställningsproducent) och ansvarig för insamlingsgruppen med insamling av föremål, foton och intervjuer. I utställningen *Vidkärrs barnhem*, som var ett mindre projekt, hade jag en mer övergripande roll där intervjuandet och insamlandet också ingick bredvid utställningsproduktionen.

Vissa benämningar återkommer flera gånger i texten – grupp, nationell minoritet, före detta barnhemsbarn. Jag har valt att använda ordet grupp trots att det står för olika tolkningar. Är en nationell minoritet en grupp? Är före detta barnhemsbarn en grupp? Var tar individen vägen i gruppen? Ordet grupp är lite snävt och begränsande men ändå användbart. Det kan också låta lite snävt med begreppet före detta barnhemsbarn. Man är ju inte bara det? Nej, men jag har ändå valt det som beteckning i arbetet med utställningen eftersom det är det som utställningen handlade om – Vidkärrs barnhem och de barn som varit där.

Bakgrund Rom san/Vi är romer

Rom san var ett projekt som bedrevs 2012–2014 på Göteborgs stadsmuseum med EU-medel och en budget som gav möjlighet att anställa flera personer ur den romska gruppen under två till tre år. Anställningarna var en del av målet med projektet *Rom san* och innebar att de som anställdes skulle arbeta som sakkunniga i arbetet med utställningen *Vi är romer* och även andra delar i projektet. I projektet anställdes också romer som pedagoger, vilka planerade och utförde visningar.

I projektet bildades ett antal arbetsgrupper och en

större referensgrupp. Deltagarna i referensgruppen kom från olika romska grupper. Det var inte samma deltagare hela perioden, utan deltagarna byttes ut efter hand. Referensgruppen var med och påverkade kring utställningen, vilka som skulle intervjuas, kring bokproduktionerna och insamlandet av föremål.

Arbetsgrupperna arbetade med olika uppgifter inom produktion av utställning, aktiviteter, texter med mera. En övergripande projektledning samlade de olika arbetsgrupperna och i samtliga arbetsgrupper deltog representanter för romer. Utställningsgruppen växte allteftersom och hade sin egen tids- och resursplanering. I gruppen ingick Bagir Kwiek, Nuri Selim och Diana Nyman från den romska gruppen. I insamlingsgruppen ingick representanter för romerna, en representant för de journalister och den fotograf som var med och initierade projektet samt tre av museets anställda. Min roll i insamlingsgruppen var att hålla i diskussioner kring tillvägagångssätt och förvaring.

Projektet resulterade också i två böcker; en katalog och en barnbok. Med en total budget på 10 miljoner fanns det förutsättningar för ett bra projekt med möjlighet till att öppna upp för en grupp som har haft svårt att komma in i såväl samhället och det historiekulturella rum som väl museet ibland kan ses som. Men det var också en möjlighet att få visa hur romer lever idag – att avdramatisera synen på romer var viktigt – att se individen och människan istället för gruppen. Målet var »Att visa romer bortom den stereotypa bilden och skapa en mötesplats där broar mellan minoritet och majoritet kan byggas för att genom personliga möten förändra attityder.« (Citat ur ansökan till EU.) Delar av utställningen *Vi är romer* har sedan 2014 gått runt som vandringsutställning.

Intervjuer

Insamlingen av föremål och intervjuer i detta projekt var i hög grad beroende av goda kontakter med de olika romska grupperna. Referensgruppen och de anställda romska medarbetarna var en väg att nå romska informanter och deltagare. En nyckelperson i detta moment var Ingrid Schiöler som hade ett mångårigt kontaktnät med romer. Ingrid blev dörröppnare i många av kon-

takterna och hon var med vid nästan alla intervjuer som genomfördes.

Inför intervjuarbetet kontaktade vi Dialekt, ortnamns – och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG), Nordiska museet och Arbetets museum för att höra hur de arbetar med insamling och förvaring av känsligt material samt eventuell sekretess på intervjuerna. Här fanns också frågor kring insamling av intervjuer med barn. Är det lämpligt även om föräldrarna säger ja? Eftersom romer kan anses som en utsatt grupp med tidigare och nutida registreringar hos olika myndigheter och med en historia av förföljelse och utsatthet kände vi oss frågande till hur öppet materialet skulle förvaras i arkivet. Hur sökbart kan det vara utan att berättelserna riskerar att användas på ett otillbörligt sätt? Både Nordiska museet och DAG har sekretess när det gäller känsligt material och även sitt insamlade material kring resande och romer med femtio år som offentlighetsprincip. Men skulle vi ha det som en öppen offentlig institution? Vi beslutade att vi inte har sekretess på några av de intervjuer vi gör till museet, däremot finns möjlighet till att välja anonymisering av namnet. Vi tog fram en blankett för påskrift där varje intervjuad skulle fylla i sitt namn och medge användning av intervjun i utställningen och i framtida projekt. Här fanns också möjlighet att kryssa i om man önskade anonymitet. Tyvärr blev det bara några påskrivna blanketter som kom in till museet. Kanske fanns det här en misstänksamhet mot att skriva på? Vi ansåg dock att vi klargjort att det var anonymitet som gällde – inte sekretess.

Det gjordes ett stort antal intervjuer och ett tjugotal av dessa var vad vi kallar djupintervjuer. Intervjuperioden var lång, det var inte helt lätt att få tag på personer och sedan kunna bestämma tid. Urvalet gjordes med ett intersektionellt perspektiv och med ett urval från de olika romska grupperna – svenska romer, finska romer, resanderomer, nyanlända romer och utomnordiska romer. Grupperna skiljer sig till viss del åt i traditioner och språk, men här finns också gemensamma nämnare i just traditioner och i språket romani som de flesta romer förstår. Innan intervjuerna utfördes hade vi några möten där vi diskuterade frågelista och teman för intervjuerna. Vi bestämde några grundfrågor gemensamma för alla, för att därefter komplettera med fria frågor. Frågorna ledde till stor del till livsberättelser där det romska livet var utgångspunkten. Den romska identiteten i förhållande till det egna jaget och i förhållande till det omgivande samhället påverkade alla de

intervjuade. I utställningen valdes också ett personligt grepp där de intervjuade presenterades som individer med citat från intervjuerna och porträtt. De intervjuer som gjordes blev viktiga delar av utställningen.

Alla intervjuer – förutom en som tillkom senare – gjordes av två journalister Sofia Hultqvist och Cecilia Köljng. Porträtten togs av fotografen Maja Kristin Nylander. Den senast utförda intervjun gjorde jag själv med en resanderom, ursprungligen från England, som bott i Sverige i många år och nu såg museet som sitt andra hem.

Utställningen *Vi är romer* byggde på åtta olika grupper av insamlat material

1. Tjugo intervjuer med romer som presenterades i en personlig form i utställningen med porträtt och citat. Filmer med romer som intervjuas.
2. Porträttsfotografier av dessa personer kopplades till texterna.
3. Intervjuer för utplock av citat, cirka tjugostycken.
4. Bilder till ovanstående.
5. Kameror utlämnades till romska ungdomar för att dokumentera sin tillvaro.
6. Filmer med ungdomar.
7. Insamlade och inlånade föremål (få).
8. Historiska bilder dels från olika arkiv och dels inlånade av romer.

Det som slutligen samlades in till museets arkiv var de intervjuer som kom att användas i utställningen. Det är svårt med rättigheter till bild- och filmmaterial, men kanske borde också några av filmerna samlats in? Föremål lånades in i stor utsträckning, det fanns ingen vilja att lämna ifrån sig använda föremål – vilket ju museet helst vill ha. Däremot sydde Diana Nyman en svenskfinsk romsk kjol och blus som museet köpte in. Museet köpte också in en engelsk-romsk vagn som stod på gården under utställningsperioden.

Två av de få föremål som samlades in i samband med utställningen Vi är romer: en ny finskromsk kjol med blus. Diana Nyman sydde kjol och blus vilka inköptes till samlingarna. Det fanns ett motstånd mot att lämna använda kläder eller andra föremål, vilket ju egentligen är det museet helst vill ha till samlingarna. Men historien kring användandet av plaggen finns ändå med i insamlandet.

Fotograf: Göteborgs stadsmuseum/Marie Nyberg

Stephen sitter i sagohörnan och underhåller besökarna.

Fotograf: Göteborgs stadsmuseum/ Marie Nyberg

Intervjuerna hade en stor plats och betydelse i utställningen 'Vi är romer'.

Fotograf: Göteborgs stadsmuseum/Marie Nyberg

Nu kommer vi till tältet igen

Maria Dimitri

Jag växte upp i tält.
Och det var väldigt kallt om vintrarna.
Det fanns en stor kamin som vi kunde elda i.
Mamma gick upp fem på morgonen
för att hinna värma upp tältet.
Strumporna och kläderna blev ju kalla.
Och det var många gånger de var fuktiga.
När jag nådde skolåldern
fick mamma mig att börja skolan.
Där märkte de att jag inte mätte riktigt bra.
Det var ju väldigt jobbigt,
när skolan var slut så tänkte man:
'ja, nu kommer vi till tältet igen'.
När man såg de andra barnen springa
från skolan till sina hem.
Kuratorerna tyckte det var väldigt olämpligt.
Men vi fick ju ingen lägenhet
på grund av att vi var romer.
De sa direkt nej, fast det fanns tomma lägenheter
och mina föräldrar hade inkomster.
Då gick pappa vidare till kommunen
och tog med dem på hembesök.
Och då bestämdes det att man skulle bygga huset
som jag sitter i idag.
Den dagen vi kom in här,
det första vi sprang in i,
det var badrummet.
För jag kommer ihåg att badkaret var varmt,
de hade lagt slingor och det var varmt på golvet.

Maria Dimitri föddes 1961 i Göteborg och växte upp på Hisingen. 1970 var föräldrarna bland de sista romerna i Västsverige som fick flytta in i hus, ett hus Maria sen tog över och bor i än idag. Texten ovan var med i utställningen »Vi är romer«.

Bildspel som projiceras på tältvägg i utställningen. Fotot visar ett boende i Mölnlycke på 1920-talet.

Fotograf: Göteborgs stadsmuseum/Marie Nyberg

Vems berättelse?

Ett »problem« som dök upp ganska tidigt var med den misstro som flera personer i projektgruppen såg på några tidigare skrivna böcker och avhandlingar där etnologer var forskare. Överlag såg man med misstro på tidigare forskning om romer. Eftersom det inte fanns så mycket skrivet på svenska, om svenska förhållanden, valde jag dock att läsa det som fanns utgivet, med ett kritiskt sinne. Resandefolkets historia fanns omskriven i två svenska böcker som var »godkända« av resandefolket. Katarina Taikons böcker lästes förstås och det fanns en allmän romsk historia med utgångspunkt i engelska förhållanden skriven av en engelsk rom, Ian Hancock, som gav en bra europeisk bakgrund. Europarådets utgivna faktablad kring romsk historia – gav en omfattande historia från utvandringen i Indien till dagens förhållanden. Annat faktamaterial var från Institutionen för Kulturarv i Göteborg som hade forskat på och publicerat material kring romers boplatser i Göteborg, vilket gav oss underlag till en del i utställningen. DAG hade en samling av citat runt romer och resande som var tagna ur material insamlat under 1920- och 1930-talen. Dessa citat valde vi bort att använda, dels för att de inte passade in i utställningens innehåll, dels för att de blev tagna ur sitt sammanhang.

Museets anställda i projektet gjorde ett studiebesök på Judiska museet i Berlin. Där talade vi med Cilly Kugelmann, ansvarig för den utåtriktade museiverksamheten, angående hur vi skulle jobba med romernas egna tolkningar av historien och hur museet skulle ta upp de fördomar som finns mot romer. Cilly Kugelmann som själv hade arbetat i ett projekt med resandegruppen Sinti, som är en stor grupp i Tyskland och Centraleuropa, tyckte att vi skulle låta den romska gruppen stå för innehållet i utställningen och lyfta fram de berättelser de själva valt. Kugelmann menade att »De får ändå alltid stå till svars för beskyllningar och fördomar, låt dem själva välja det de vill visa upp en enda gång.« Det blev den vägen som vi valde att gå när det gällde att presentera materialet. De deltagande romerna hade vetorätt. Ingen från museet eller forskarvärlden gick in och tolkade eller gjorde tillrättaläggningar i berättelser eller i innehåll. Däremot hjälpte vi till med att kolla fakta, att korrekturläsa och skriva vissa texter till exempel föremålstexter. De flesta texterna skrevs av medverkande journalister och sakkunniga.

Bakgrund Vidkärrs barnhem

Sverige har länge varit känt som ett föregångsland inom barnomsorg. Förskoleverksamheten och senare skolan har haft som mål att alla barn ska ha en utvecklande och trygg uppväxt. De barn som inte haft tillgång till föräldrar har samhället eller fosterfamiljer tagit hand om. Men under senare år har en mängd berättelser om vanvård av barn inom barnomsorgen kommit fram. De barn som av olika anledningar har kommit till en institution eller ett fosterhem har i många fall varit illa. Kanske var det filmdokumentären *Stulen barndom* av Thomas Kanger som satte igång den vanvårdsutredning som 2006 tillsattes av staten. Ett stort antal personer vilka som barn befunnit sig inom institutionell barnomsorg – barnhem och privat barnomsorg – fosterhem intervjuades kring hur de hade upplevt sin tillvaro. 2009 kom utredningen *Vanvård i social barnavård under 1900-talet*. Senare kompletterades utredningen med ytterligare en del; slutbetänkandet. Att läsa dessa utredningar blev för många en chock, det skrevs en del i tidningar och togs upp i flera tv-program. Att barn hade behandlats så illa i ett samhälle med moderna idéer kring barnpedagogik och uppfostran var upprörande. Att det pågår fortfarande är förstås inte mindre upprörande.

Stockholms stadsmuseum fick 2011 i uppdrag från Socialdepartementet (via Stiftelsen Allmänna Barnhuset) att göra en utställning om vanvård inom barnomsorgen. Utställningen *Hitta hem* visades på flera orter med start i Stockholm. Göteborgs stadsmuseum tog beslut om att visa utställningen med början i november 2014. Varje mottagande museum kunde lägga till eget material och i vårt fall blev det en helt egen utställning om Vidkärrs barnhem.

Våren 2012 blev museet kontaktat av Göran Wall, före detta barnhemsbarn, och Sociala resursförvaltningen i Göteborg. Vid det mötet pratades om en eventuell utställning om Vidkärrs barnhem. Det fanns ett behov av att fördjupa och berätta historien om de barn som hamnade på en institution av Vidkärrs storlek. Barnhemmet var under en tidsperiod Sveriges största barnhem och bedrev verksamhet i östra Göteborg från 1935–1976. Det var ett av de tre barnhem som hade flest berättelser om vanvård i vanvårdsutredningen. Tyvärr fanns det då inte resurser eller plats på museet för en sådan utställning. Men när nu museet skulle visa utställningen *Hitta hem* ville vi fördjupa kunskapen kring Vidkärrs barnhem och sätta in berättelsen i ett större

perspektiv. Sociala resursförvaltningen bidrog denna gång med pengar till en utställning, en bok och en teaterföreställning. Ekonomiskt var *Vidkärrs barnhem* ett litet projekt, åtminstone i jämförelse med *Vi är romer* och projektbudgeten omfattade totalt cirka 300 000 kr. Det fanns inte utrymme för några längre anställningar. Visningar i utställningen hölls av före detta barnhemsbarn och före detta fosterbarn, det vill säga personer som när de var barn varit omhändertagna av samhället.

Projektet innebar för museets del:

- att tillsammans med en referensgrupp utföra en mindre dokumentation kring människor som varit på Vidkärrs barnhem.
- att gå igenom museets samling från Vidkärrs barnhem och uppdatera och fotografera föremålen.
- att koppla en mindre utställningsdel om Vidkärrs barnhem till den inlånade utställningen *Hitta hem*.
- att genomföra ett antal aktiviteter och program i samband med utställningen.

Alla dessa delar genomfördes och det blev en större och mer genomarbetad utställning om Vidkärrs barnhem än vad som först var tänkt. Här fanns ett mycket intressant material och diskussionerna med referensgruppen gav många uppslag till utställningen. Parallellt tillkom en teaterföreställning *Jag ett barnhemsbarn* genom Fia Adler Sandblads *Adas musikaliska teater*. Hon utförde också tre intervjuer som ingick i pjäsen. Etnolog Magnus Berg utkom med en bok om Vidkärrs barnhem under projektperioden och senare med *Boken om Popp och hans mamma Alice*, skriven tillsammans med Jan Popp.

Arbetsgång i projektet

Referensgrupp och projektgrupp tillsattes i projektet om Vidkärrs barnhem. Referensgruppen var en blandning av diskussionsgrupp och idégrupp och deltagarna representerade olika verksamheter i Göteborg. Alla större frågor kring innehåll, form och intervjuer skulle presenteras, diskuteras och förankras i referensgruppen. Representanter från *Kulturguppen för resandefolket* och *Samhällets styvbarn, Adas teater*, Sociala resursförvalt-

ningen, före detta barnhemsbarn, forskare och skribent, formgivare och Göteborgs stadsmuseum deltog i möten under ett och ett halvt år. Under ett möte deltog också representanter för finska krigsbarn. De avstod från medverkan trots att finska krigsbarn var en ganska stor grupp på barnhem och i fosterhem under 1940- och 1950-talen. Detta ämne skulle dock tas upp i en pjäs på Göteborgs stadsteater som handlade om sverigefinnar. Frågan om romskt deltagande kom också upp, men även den romska gruppen avstod från deltagande.

Projektgruppen var museets produktionsgrupp. Där togs inga innehållsmässiga beslut utan istället uppgifter som berörde byggnation, konservering, insamling och andra praktiska göromål.

Syfte

Utställningen skulle ses som en liten del av den upprättelseprocess som pågick och pågår på flera olika håll, för vanvårdade barn. Framförallt var den ekonomiska ersättningsprocessen i full gång när utställningsarbetet startade. »Man kan aldrig ge ett vanvårdat barn barn- domen tillbaka, men att lyssna på berättelserna och att ge dem en offentlig plats är också viktigt.« »Att äntligen få berätta historien om Vidkärrs barnhem i en utställning på en arena som Stadsmuseet och att så många som möjligt ska få ta del av den historien.« Formuleringarna kommer från deltagare i referensgruppen. Trots tidningsartiklar i GP och omdebatterade tv-program tyckte de olika föreningarna som var engagerade, att Göteborgs kommun inte varit speciellt intresserade av att lyssna på dessa berättelser. Kommunens syn på vanvård på Vidkärrs barnhem hade tidigare varit skeptisk och detta präglade relationen mellan kommunen och de olika intressegrupperna. Inte ens vanvårdsutredningen verkade göra djupare avtryck i synen på de före detta barnhemsbarnen. Men efter återkommande samtal med drabbade fick Sociala resursförvaltningen i Göteborgs kommun möjligheten att ge bidrag inte bara till utställningen utan även till boken och teaterföreställningen och visade även under arbetsperioden aktivt stöd och engagemang i processen.

Museets roll var också att sätta in berättelserna från Vidkärrs barnhem i en mer övergripande, men ändå lokal historia, där till viss del även före detta anställda fick medverka. Utställningen från Stockholms stadsmuseum, *Hitta hem*, tog upp både barnhemsbarn och fosterbarn i en stockholmsk och nationell historia. De

ENSAM

1988 sattes Margareta Ryndels skulptur »Ensam« upp vid det som en gång var entrén till Vidkärrs barnhem. Skulpturen var alla nöjda med, men den bronsplatta med text som åtföljde skulpturen väckte sorg och ilska hos många av dem som en gång bott på barnhemmet. En brevväxling inleddes mellan ansvariga på kommunen och föreningen Samhällets styvbarn.

Missnöjet med texten ledde till att någon fattade ett eget beslut och tog bort bronsplattan. För några månader sedan återkom den lagom till denna utställnings öppnande.

Kampen om en textplatta blev en kamp om rätten till historien.

DEN URSPRUNGLIGA TEXTEN:

Under åren 1935-1976 har många barn mött kärlek och omtanke på Vidkärrs barnhem och fått en god start i livet.

SAMHÄLLETS STYVBARN

FÖRESLÅR EN NY TEXT:

Göteborgs stad ber barnhemsbarnen på Vidkärr om ursäkt för den vanvård och de övergrepp som många utsattes för under sin vistelse på barnhemmet.

Foto: Göteborgs stadsmuseum

*Ensam. Textskylt från utställningen. Vems historia blir den offentliga historien?
Fotograf: Göteborgs stadsmuseum.*

Utställningen om Vidkärrs barnhem ramades in av en del av originalstängslet som gick runt barnhemmet. Stängseldelen monterades ner och sattes upp av en smed i samband med utställningsproduktionen.

Fotograf: Göteborgs stadsmuseum/Pernilla Karlsson

Vi kom till Vidkärn när vi var tio och tolv år. Jag fick ett eget rum där det innan hade bott en tjej som hade rymt och som det stod i tidningen om. Jag tänkte mycket på det. Min syster fick ligga i ett större rum med flera barn. Det kändes konstigt att plötsligt hamna i ett nytt sammanhang, det positiva var att vi hade varandra. Min syster kände sig mer utsatt, hon gick i skola på Vidkärn i en klass med blandade åldrar. Hon kom inte utanför grindarna. Hon tyckte det var väldigt rörigt i klassen. Jag fick gå kvar i min gamla skola.

Det kändes som att man skulle ligga lite lågt och inte utmärka sig på vare sig ett bra eller dåligt sätt.

(Syskon, Vidkärn 1970)

Texten är ett citat från utställningen.

Kjelle Lindén från Samhällets styvbarn pratar kring matbordet om det tvång många barn var utsatta för när det gällde mat och ätande. De fyra allmänna visningarna som gjordes var fullsatta varje gång. På flera av visningarna var före detta anställda med och debatterade kring om det var omsorg eller vanvård som pågick på barnhemmet. Kjelle var också med och gjorde skolvisningarna.

Fotograf: Therese Fors

En av tallrikarna från matbordet i utställningen.

Fotograf: Göteborgs stadsmuseum/Pernilla Karlsson.

två utställningarna kompletterade varandra bra. Att se utställningarna skulle också ge besökarna en tanke på hur barn idag har det på institutioner och i fosterhem. Är detta historia eller pågår det fortfarande vanvård av barn? Med tanke på alla kommentarer i gästboken och mail som kom till museet bidrog utställningarna till att skapa reflektioner hos besökarna. Men många kontaktade också museet för att få hjälp med att söka sin bakgrund eller berätta sin historia.

Metoder i insamling

Vi hade bestämt att museet skulle utföra fem till sex djupintervjuer för insamling till arkivet. Dessutom planerade vi en insamlingskväll där vi skulle samla in ytterligare berättelser och efterlysa bilder och annat material. Intervjuerna genomfördes på museet och innebar att fyra före detta barnhemsbarn intervjuades, en före detta anställd och en kvinna som hade växt upp på Vidkärrs barnhem och var barn till en anställd. Ingen av de intervjuade kom från referensgruppen, och detta var ett beslut som togs av museet. Däremot användes erfarenheter och tips från referensgruppen. Att vi inte gjorde fler intervjuer berodde på att det gjorts ett stort antal intervjuer i vanvårdsutredningen, att Bohusläns museum hade intervjuat och använt intervjuer med resandefolket och att Stockholms stadsmuseum också hade utfört en del intervjuer. Några av referensgruppens deltagare hade också deltagit i intervjuer i tidningar och i tv-dokumentärer. Vi föredrog att intervju personer som inte intervjuats tidigare i media, men vet inte om vi lyckades med den ansatsen. Intervjuerna var känslomässigt mycket starka och vi blev starkt berörda av de berättelser som kom fram.

Under insamlingskvällen arbetade fyra av museets personal, tre med insamling och samtal, en med mottagning, servering av kaffe och bulle med mera. Dessutom satt några från *Samhällets styvbarn* med och en före detta anställd på Vidkärrs barnhem dök upp. Under kvällen samlades ytterligare ett tjugotal korta intervjuer in till projektet. Några bilder kopierades av, men samlades inte in. Däremot visade museet fotoalbum med före detta barnhemsbarn inlånade från före detta anställda. Det fanns ett stort sug efter bilder, oftast har före detta barnhemsbarn inga eller ytterst få bilder på sig själva som barn. En stor fördel med att ha kontakt med före detta anställda var just att de bidrog med bilder, men också med minnen. Även föreningen *Samhällets*

styvbarn bjöd in före detta anställda vid olika tillfällen just för att få tillgång till bilder. Före detta anställda eller deras anhöriga ringde också till museet och lånade ut bilder och fotoalbum. Några av dessa har lämnats till Regionarkivet och några album kommer att skrivas in i museets arkiv. Andra har lämnats tillbaka till ägarna efter inskanning av bilder. I utställningsarbetet användes citat från intervjuer och samtal.

Ett annat viktigt material kom från Regionarkivet i Göteborg som har arkiv från flera barnhem och då även Vidkärrs barnhem. Arkivet hade då en halvtidsanställd som enbart arbetade med barnhemsförfrågningar, detta med tanke på ansökningarna till ersättningsnämnden. Jag valde att sitta där några dagar för att ta del av materialet. Personalen var mycket hjälpsamma och jag fick ta del av ett stort material som sträckte sig fram till 1960-talet eftersom jag räknades som »halvforskare«, annars är det sekretess för icke berörda. Alla namn i journalerna skyddades förstås, men vi använde ändå en del skannade dokument i utställningen. Där fanns till exempel ett dokument som visade tydligt att barn hade låsts in på något som kallades Slussen, som bestraffning vid till exempel rymning och att flickor hade skickats på gynekologiska undersökningar på Sociala huset efter rymningar. Detta var något som före detta barnhemsbarn berättat, men som flera före detta anställda inte kom ihåg hade hänt och dessutom ifrågasatte. Dokumentet som användes i utställningen var från sent 1960-tal.

När vi gick igenom vår samling av föremål från Vidkärrs barnhem tillsammans med en före detta anställd visade det sig att många av föremålen var från ett tidigare barnhem, förmodligen Göteborgs barnhus och inte hade använts på Vidkärr. Däremot var barnkläderna från tiden 1940–1950-talen använda på Vidkärr. Under 1960-talet började »vanliga« kläder att användas. Det vill säga, kläder köptes in och specialtillverkades inte längre för barnhemsbarnen. Den före detta anställda lämnade också fotografier till museet från tiden som anställd på Vidkärrs barnhem.

Olika villkor i olika projekt

Med hänsyn tagen till de olika resurser som tilldelades de olika projekten finns det flera likheter men även olikheter i denna typ av projekt som vi arbetat med.

I båda projekten har kontakter tagits utifrån med önskingar om ett samarbete när det gällde utställ-

ningar. Museet har setts som en möjlig samarbetspartner och utförare av utställningsproduktion. I det ena projektet fanns det redan en mindre arbetsgrupp som fick hitta nya roller i det större projektet, i det andra projektet skapades en projektgrupp i referensgruppen.

I *Vi är romer* var det en nationell minoritet som skulle presentera sig och visa på individens roll i en stigmatiserad grupp, »vi är romer men vi är också personer med egna berättelser«. De före detta barnhemsbarnen var också en utsatt grupp som ville berätta om sina upplevelser av vanvård och kamp mot myndigheter. Båda grupperna hade en viss misstro mot myndigheter, speciellt inom det sociala området. Däremot sågs museet som en tillförlitlig samarbetspartner.

Genom den stora satsningen på *Rom san* med utställningen *Vi är romer* och den stora publiktillströmning och mediebevakning som ägde rum ihop med projektet fanns det förväntningar att samma effekter skulle nås ifråga om mediebevakning i utställningarna *Hitta hem* och *Vidkärrs barnhem*. Publiktillströmningen blev en framgång, större än väntat, men mediebevakningen blev en besvikelse för föreningarna – trots stort intresse i början så släppte detta nästan helt efter första månaden. Däremot var intresset stort från allmänheten under hela utställningsperioden. Det fanns också en viss besvikelse över att inte fler personer kontaktade de föreningar som deltog i arbetet. Det fanns inte heller pengar att anställa personer mer än timanställningar och en månadsanställning för skolvisningar, sammanlagt utfördes sextio visningar under fem månader. I *Rom san* var det fyra anställda romska pedagoger som arbetade fyra dagar i veckan i över ett år med undervisning för främst institutioner som polisen, sociala resursförvaltningen, sjukvården med flera. Arvodet för deltagande i referensgruppen och ersättning för deltagande i intervjuer var samma i båda projekten.

Att göra med och inte för, men minoritetens organisation påverkar också

Den nationella minoritetsgruppen romer innehåller fem olika romska grupperingar och en stor grupp består av resandefolket. Resandefolket anser sig ibland inte vara en del av den romska minoritetsgruppen utan en egen minoritet. I Norge är de till exempel två minoritetsgrupper. Vi i projektgruppen valde dock att presentera dessa grupper tillsammans då en splittring

skulle ha skadat utställningens målsättning med att visa den romska gruppen som »människor« som alla andra. Men det fanns en viss »kamp om historien« i den historiska delen. Vem kom först till Sverige? Romer eller resandefolket? Eller handlar det om samma grupp som kom och sedan delades upp? Varför ska vi kallas för romer undrade några i svenskromska gruppen? Vi är zigenare, inte romer.

I referensgruppen för *Vidkärrs barnhem* fanns representanter för två olika föreningar, *Samhällets styvbarn* och *Kulturgruppen för resandefolket*, men också individer som inte var med i föreningar. Det fanns en misstro mot myndigheter och misstro mellan föreningarna och mellan föreningar och personer som ville hålla sig utanför och kritiserade föreningarnas arbete. Detta märktes inte minst inför invigningen av utställningen med olika åsikter kring vem som skulle invigningstala. Det skrevs också en recension av utställningen på en blogg av samma person som hade åsikter kring invigningen och som var ytterst kritisk till hela utställningskonceptet. För vem och varför? Jag såg också detta som ett lägg i det pågående arbete med ersättning till barnhemsbarnen som pågick för fullt. Det fanns en stor ilska mot det sätt som före detta barnhemsbarn/fosterhemsbarn fick försöka bevisa att de hade varit vanvårdade och därmed ha rätt till ersättning för detta. Av de länder där liknande processer pågår, är Sverige det land där det är svårast att få ut ersättning till vanvårdade barn.

Det är viktigt att lägga tid på bildandet av arbets- och referensgrupper speciellt när det gäller känsliga och/eller svåra teman. Arbets- och referensgrupperna får en viktig roll i dokumentations- och utställningsarbetet, och utan dessa medarbetare skulle arbetet inte gå att genomföra. Samtidigt får man vara beredd på att det kan uppstå konflikter både inom grupperna och mellan museet och grupperna. Det hör ihop med arbetsprocessen och kan vara både fruktbart och jobbigt.

Vem skriver berättelsen och vem tolkar?

Man får inte gruppera folk eller särbehandla grupper, samtidigt är det just det man gör när man plockar fram en grupp eller en minoritets speciella historia eller kulturarv. Enligt lagen har nationella minoriteter rätt att särbehandlas när det gäller språk och kulturarv, men då är det minoritetens rätt gentemot det omgivande majoritetssamhället. Dessutom finns det även inom

minoriteten också grupperingar som har olika åsikter kring politik och strategier. Precis som inom feminismen och andra »rättighetsrörelser« finns det olika sätt att kämpa för sina frågor. När man ger en grupp veto rätt så är det gruppens representanter som har vetorätt och inte hela gruppen, vilket vore praktiskt svårt att genomföra. När det är många som representeras av få kan det uppstå problem i tolkandet av historien och olika »sanningar«.

I båda utställningarna togs beslut på om vad som skulle framgå i innehållet. I *Vi är romer*-utställningen skulle inga av de fördomar som finns mot det romska folket tas upp och från början var det också tänkt att den historiska delen skulle vara mycket liten. Nu kom fördomarna fram ändå i de personliga berättelserna och utställningen kom att innehålla flera historiska delar. Det visade sig att unga romer inte kände till den romska historien, den har tagits fram ganska sent i skriftlig form och det sågs som viktigt att ha med den. I den stora nationella historien är det svårt att finna minoriteters historia, i bästa fall finns de representerade genom majoritetens syn och åsikter om minoriteten.

I referensgruppen för *Vidkärrs barnhem* bestämde vi att det var de vanvårdade barnens berättelser som skulle tas upp i utställningen. Det finns före detta barnhemsbarn som ser positivt på sin vistelse på barnhemmet och inte har råkat ut för vanvård – även om de inte tyckte det var roligt att vara på barnhem. De före detta anställda som jag pratade med hade en annan syn på omvårdnaden (inte vanvården), men det fanns också kritiska åsikter om hur verksamheten hade bedrivits. »Så var det på den tiden« togs upp som ett skäl till den många gånger hårda behandlingen av barnen. Några före detta anställda har uttryckt missnöje över att utställningen har missgynnat de anställdas berättelser och bara lyft fram vanvårdades berättelser. Samtidigt har det uttryckts missnöje från några av de före detta barnhemsbarnen över att vi har censurerat anklagelser mot de före detta anställda. Museet som institution måste vara medvetet om att det finns olika ingångar och berättelser och klargöra för besökarna vems berättelse vi har valt att lyfta fram.

Ett exempel på en slags kamp om rätten till historien som ibland pågår i samhället och därmed även på museet, gäller den minnesplakett som sattes vid den skulptur kommunen beställde av konstnären Margareta Ryndel. Skulpturen *Ensam* står vid den gamla ingången till Vidkärrs barnhem. Själva skulpturen är

omtyckt, men texten på plaketten är skriven av kommunens tjänstemän och den gjorde många av de före detta barnhemsbarnen väldigt upprörda. Det ledde till att skylten plockades bort och »försvann« flera gånger. Kommunen gav upp att sätta tillbaka den ursprungliga skylten men ville inte sätta upp det alternativ som kom från *Samhällets styvbarn*. Efter att ha varit med i utställningen finns minnesplaketten nu i museets magasin, och vi vet inte till vem vi ska återlämna den. Kanske ska vi behålla den?

Det kan vara svårt att arbeta med samtida material där processer fortfarande pågår. Vem har tolkningsföreträde? Vem har »rätt«? För museet var vanvårdsutredningen en viktig grundsten att förhålla sig till.

Kontinuerligt deltagande och verksamhet – vad händer efteråt?

Ofta blir arbetet väldigt intensivt och man lär känna den grupp som är inne och arbetar på museet. Museet får rollen som samlingsplats under perioden när utställningen pågår och man har möten, gruppträffar och andra möten på museet. Man känner delaktighet och ser utställningen som sin. Kontakterna är intensiva mellan museet och de aktiva, och mellan de aktiva och det omgivande samhället. Man känner sig sedd och hörd. Men vad händer när verksamheten slutar och museet går vidare med nästa projekt?

När det gäller *Vi är romer* söktes nya pengar för att kunna göra vandringsutställningar. Det fanns flera aktiva personer från den romska gruppen, från museet och från den externa produktionsgruppen som var aktiva i den processen. Utställningen finns nu i olika former på olika platser. En katalog/bok med intervjuer nyproducerades och gavs ut i ny upplaga. Flera av de aktiva personerna från den romska gruppen fick arbete i kommunala verksamheter och två arbetar med EU-frågor. En av de romska pedagogerna blev anställd som museivärd efter projektets slut.

När det gäller *Vidkärrs barnhem* och *Hitta hem* finns en önskan om att utställningarna ska sparas och kunna sättas upp när föreningarna har fått en lokal att vara i. Helst ska denna lokal vara den kvarvarande byggnaden från Vidkärrs barnhem som fortfarande står kvar på platsen. Det finns ett önskemål om att museet ska hjälpa till att driva frågan om att den kvarvarande paviljongen av Vidkärrs barnhem bör bevaras och inredas som minnesrum och möteslokal, men detta är

svårt för museet eftersom det är en annan kommunal instans som har hand om byggnaden och att denna nu inrymmer en verksamhet. Det kan förstås dröja innan en lokal frigörs. En del av utställningen har varit utställd på Härlanda kulturhus – Kåken – men frågan är om denna del ska sparas. Personligen tror jag att när man får en lokal så vill man göra något själv och inte återanvända »gammalt« material. Då kan museet hjälpa till och dessutom finns alla texter sparade digitalt.

Det finns en besvikelse över att museet nu inte riktigt har tid att engagera sig lika mycket. Som delaktig person *och* anställd på museet försöker man engagera sig så mycket tiden räcker, men när andra projekt, nya ämnen och grupper tar tid är det svårt att hinna med. Man har personer som man tidigare haft mycket kontakt med, men inte längre hinner med. Detta möts oftast av förståelse, men det kan kännas ledsamt även för den anställde. Vi lever i en tid av projekt och det kontinuerliga deltagandet får inte plats. Men ändå blir min slutsats att dessa båda projekt har varit win-win-baserade. Både museet och grupperna har fått ut mycket av projekten. Dessutom har museets besökare i hög grad uppskattat båda utställningarna och deltagit mycket aktivt i samtal och visningar. Som anställd på museet har det också varit väldigt spännande att ta del av dessa historier och givande att träffas och arbeta ihop med olika individer ifrån grupper som ibland kan vara svåra att spontant komma nära.

Författaren

Marie Nyberg är intendent vid Göteborgs stadsmuseum. Hon har producerat utställningar i många år, men har också arbetat med dokumentation och insamling. Marie är intresserad av samtidsfrågor och har genomfört flera projekt som rör svåra frågor, till exempel EU-toppmötet 2001 och branden på Backaplan. Hon har varit aktiv i flera av Samdoks arbetsgrupper, nuvarande DOSS. Arbetade tidigare på Göteborgs Industrimuseum med 1900-talets arbetsliv som fokus, ett tema vilket har återkommit i utställningar kring arbete och fritid. Senaste publikationer 2014/2015 är *Musikens osynliga kön* (medförfattare Ida Rådegård) och *Case study; Göteborgs stadsmuseum* (medförfattare Gunilla Andersson) i *Collecting the contemporary. A Handbook for Social History Museums*. Marie är utbildad kulturvetare på Göteborgs universitet med etnologi som inriktning.

Referenser

Urval litteratur och övriga källor

Utställningen Vi är romer:

Ian Hancock, *We are the Romani people*. Hertfordshire, 2002

Karl-Olof Arnstberg, *Svenskar och zigenare*. 1998

Katarina Taikon, *Zigenare är vi*. 1967

Romers rättigheter – Diskrimineringsombudsmannen, Ödeshög 2011

EU-rådets faktablad om den romska historien

SOU 2010:55 Romers rätt – en strategi för romer i Sverige (2010). Delegationen för romska frågor.

Bo Hazell, *Resandefolket*. Stockholm 2011

Gunborg A. Lindholm, *Vägarnas folk. De resande och deras livsvärld*. 1995

Utställningen *Vidkärrs barnhem*:

Thomas Kanger, *Stulen barndom*. Falun 2014 (Filmdokumentär 2005)

Vanvård i social barnvård under 1900-talet. *SOU* 2009:99

Slutrapport – Vanvård i social barnvård *SOU* 2011:61

Magnus Berg, *Ett ömmande hjärta*. Mölndal, 2014

Nordisk Museologi, 2013/2. Tema: Museer och det kontroversiella.

Svek

Svea Lamper

Jag föddes på 1940-talet på ett »barnbördshus« för ensamstående mödrar i västra Sverige och var tillsammans med min mor fram till ett och ett halvt års ålder, då hon försvann från hemmet. Min mor var 22 år ung och ensamstående, och hade stora svårigheter att ta hand om mig. Det fanns ingen stöttning för henne varken från familj eller släktingar, eller av samhället. Det var på den tiden en stor skam att vara ensamstående mamma. Min biologiska far nekade till faderskapet, men ett domslut avgjorde ärendet och han dömdes till faderskapet.

Barnavårdsnämnden, BVN, placerade mig därmed hos en fosterfamilj i ett litet samhälle i Västsverige. Här levde jag i denna fosterfamilj som bestod av far och mor och en son som var ett par år äldre än mig. Vi bodde i en större villa och vårt bostadsområde bestod av enstaka hus runtomkring, med mycket natur in på knutarna, detta var perfekta lekområden. Grannarna bestod av familjer med barn i vår ålder som blev våra lekkamrater. Vi lekte »Röda Rosen och Vita«, kurragömmalekar och åkte skidor, kälke och spark i backarna – jag och min fosterbror och kill- och flickgänget i det nära grannområdet. Även min skola låg i grannområdet. En skola med klasser från 1–3, jag bytte senare till folkskola belägen längre bort, vilket innebar dagliga transporter med skolbuss. I mitt fosterhem stannade jag fram till 14 års ålder.

Allt kunde låta som en idyll, men jag har mörka minnen från min uppväxt i mitt nya hem på 1940- och 1950-talen. Min uppväxt var kantad av en sträng gammaldags och religiös uppfostran, och en orättvis behandling som genomfördes av framförallt min fostermor. Ständiga kontroverser och konflikter med min mor, som jag alltid tyckte var orättvisa och orättfärdiga. I jämförelsen med min bror stod jag mig slätt. »VARFÖR får min bror«? möttes av kommentaren: »MEN han är ju pojk«. Som fosterbarn stämde jag aldrig med den idealbild av flicka som min fostermor hade. Min bror klarade sig alltid undan bråk, medan det så gott som alltid slutade med ständig kamp och bestraffningar för mig. En uppfostran som inte alls motsvarade mina behov av stöd, kärlek och uppmuntran.

Jag minns en gång som liten när jag åt ett mellanmål i mitt rum med smörgås och messmör, så ritade jag med

ett finger i messmöret. Jag tyckte att det blev ett fint mönster! Då kom min mor in i rummet och fick se vad jag hade gjort. Hon hämtade mattpiskan och bestraffade mig. En annan gång som jag minns var senare i tonåren, när jag rensade grönsakslandet. Då kom min mor ut och påstod att jag låg åt fel håll när jag rensade. Hon ville vända på mig. Protester från min sida, upprörda känslor och gräl oss emellan. Min bästa kamrats mamma, som bodde granne, blev vittne till händelsen i grönsakslandet. Hon kallade in mig senare och ville hjälpa mig att komma ifrån mitt stränga fosterhem. Som ängsligt fosterbarn blev jag livrädd, slog ifrån mig med båda händerna och tackade nej. Jag tyckte att det var svårt att ta emot hjälp från utomstående.

På kvällarna när vi lekte med våra närmaste kamrater, kallade min mor alltid in mig tidigare. Min bror fick dock stanna ute mycket längre och fortsätta leken. Jag protesterade mot orättvisorna förgäves. Besträffning med påföljder användes kontinuerligt under min uppväxt för minsta småförseelse. Jag blev instängd i skafferi och källare, och enstaka gånger bestraffad med mattpiska. Dessa straff i mörka utrymmen fylldes med känslor av mörker, lukt av instängdhet, tystnad, övergivenhet och ensamhet. Ofta skedde bestraffningen inomhus, utom synhåll för grannar och inte heller tjänstemän från Barnavårdsnämnden hade särskilt stor insyn i förhållandena i hemmet. Alla former av bestraffning kändes som ett enda stort svek från familj och samhälle; som barn blev jag sviken och berövad all kärlek som andra »normala« barn fick uppleva. Som fosterbarn hade jag under hela min barndom en känsla av utsatthet; jag var annorlunda för jag var ett fosterbarn. Min fostermor gav mig en känsla av otrygghet och övergivenhet som påverkade mig hela livet. Hon nämnde att hon tog upp mig i knäet som nykommet fosterbarn, men jag ville den gången inte sitta i hennes knä, varvid hon aldrig mer tog upp mig i knäet igen eller gav mig några kramar.

Under hela min skoltid var jag utsatt för mobbing från vissa skolkamrater och även vissa lärare, och jag tror att det var på grund av den känsla som jag hade om min utsatthet som fosterbarn. Som fosterbarn är man ett lätt mobbingoffer. Min bror och jag ansågs dock ha en god kontakt och jag kommer inte ihåg att det förekom bråk oss emellan, bara smågnabb som mel-

lan syskon. Mina ljusa minnen, som jag också har från min barndom, var när jag var på sommarvistelser vid sommarstället som låg vid en härlig badsjö med fiske.

Nya anmälningar från grannar till Barnvårdsnämnden om barnmisshandel och klagomål från min fostermor till nämnden under mina tonår medförde så småningom ett fosterhemsbyte. Vid 14 års ålder förflyttades jag till ett nytt fosterhem, efter ett samtal som en läkare hade med min fostermor och mig på Vidkärrs barnhem i Göteborg. Vid vårt besök på Vidkärrs barnhem gjordes också en »Oskuldskontroll«, som även den förföljt mig med svåra minnen genom åren. En gynekologisk undersökning gjordes utan någon som helst information till mig om att detta skulle göras eller hur det skulle utföras. Barnvårdsnämnden ville se om jag varit »ute med pojkar«. Byte av fosterhem var enligt läkarutlåtandet nödvändigt och skulle ske genast med omedelbar verkan på grund av min fostermors dåliga psykiska hälsa. Jag skulle leva ett mer hälsoinriktat liv för min fortsatta utveckling och mitt välbefinnande som flicka och kvinna.

Det blev ett omedelbart fosterhemsbyte, som för mig kallades »sommarjobb« på en bondgård, men som i själva verket var ett fosterhemsbyte utan någon riktig information till mig. Jag kom till en ny värld. Det nya fosterhemmet hade både egna barn och andra fosterbarn och låg långt in i skogen i en annan del av Västsverige. Jag fick en bättre kontakt med min nya fostermor, men kände mig ändå rotlös och ensam. I detta nya fosterhem med andra fosterbarn gällde även

där »fosterbarnsproblematiken«, eftersom också min nya fostermor gjorde ständiga jämförelser mellan den egna dottern och fosterbarnen. Utöver fosterhemsbytet skulle jag hitta fotfäste och skapa nya kamratrelationer på min nya hemort. För andra gången i mitt liv miste jag en släkt som jag knutit an till; jag saknade min fosterbror och mina tidigare kamrater och fick nya relationer att förhålla mig till. Jag hade vid den här tiden en dålig kontakt med min biologiska släkt och den försämrades ytterligare. Hela min bakgrund försvann därmed vid fosterhemsbytet; borta var den och utanförskapet förstärktes.

Senare forskning i barndomsarkiv av mina uppväxtår har visat positiva omdömen om mig som fosterbarn. Genomläsning av handlingar som rör mig som barn och tonåring/ungdom har långt senare i livet rätat ut många frågetecken som jag har haft under min uppväxt. Mina barndomsminnen har förföljt och påverkat mig långt upp i åren och jag har haft svårigheter med personliga relationer, otrygghet, osäkerhet och tillit till människor jag mött genom åren.

I vuxen ålder, i 30-årsåldern, så utbildade jag mig till sjuksköterska och arbetade som intensivvårds- och anestesisköterska på olika sjukhus i Västsverige och utomlands. Mina uppväxtår har fört med sig ett »självständighetstänk« och jämställdhetsperspektiv som har gått som ett rättesnöre genom mina relationer och liv. En »jävlar anamma« inställning – jag skulle klara rollen som ensamstående mor, utbildning till sjuksköterska och vårdlärare!

Författaren

Svea Lamper har skrivit berättelsen om sina barn- och ungdomsår i några fosterhem i Västsverige tillsammans med Christine Fredriksen, Västarvet och Bohusläns museum. Svea har arbetat som sjuksköterska och vårdlärare inom olika specialiteter i sjukvården i västra Sverige. Hon har även arbetat för Landstingsförbundet som avdelningsföreståndare, Ward Charge Nurse, vid några sjukhus utomlands. Svea Lamper är ett fingerat namn, då personen ej vill stå med namn i artikeln.

Samtidsdokumentation på arkivet Etiska tankar kring gammalt och nytt material

Lina Midholm

Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) är en del av den statliga myndigheten Institutet för språk och folkminnen vars uppgift är att samla in, bevara, forska och förmedla kunskap om dialekter, ortnamn, personnamn och folkminnen. Myndigheten arbetar även med språkvård och språkpolitik samt minoritetsspråken i Sverige.

Det kom två unga män till arkivet i början på 2000-talet. De ville titta i innehållsregistret över de äldre folkminnessamlingarna på de katalogkort som stod under rubriken »Tattare«. Jag minns att jag skämdes och ursäktade materialet, men de svarade att det troligtvis inte fanns något som skulle kunna chockera dem. De visste redan allt om de hemskehrer som resandefolket utsatts för. De var ju själva resande. Däremot hoppades de på att finna en del svar om sin släkt i materialet, vilket de också gjorde.

Den här artikeln kommer att handla om en del av DAG:s arkivmaterial som jag ser som mycket problematisk ur en etisk synvinkel, samtidigt som det, om man ser på det och förstår det på rätt sätt, är ett stycke mycket värdefull samtidsdokumentation – nämligen det material som handlar om resandefolket.

Så här började det...

För att förstå det äldre arkivmaterial som finns på DAG, och även på andra traditionsarkiv som vårt systerarkiv i Uppsala samt Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund, så måste man också förstå arkivet och dess tillkomst. I början av 1900-talet exploderade intresset för den förindustriella folkkulturen. Från att ha varit något som intresserade en liten bildad elit kom en allt större del av den svenska befolkningen att intressera sig för bevarandet av folkets traditioner. Orsaken till intresset kan spåras i en brytningstid med emigration, urbanisering och industrialisering och man trodde att den gamla allmogekulturen skulle försvinna. Insamlingen av folkets minnen var alltså ett räddningsprojekt. Och folket var här främst landsbygdens underklass.² En av

DAG:s föregångare, Västsvenska folkminnesföreningen, började samla in folkminnen 1919 och i arkivets samlingar finns idag beskrivningar av människors liv och leverne från 1800-talets fiske- och bondesamhälle till dagens mångfaldssamhälle. Samlingarna är, liksom andra kulturarvssamlingar, en produkt av sin tid. De är ett resultat av sin tids vetenskapliga ideal, men även av mer övergripande samhälleliga idéströmningar. Samtidigt får vi inte bortse från de personliga intressenas betydelse, att en anställd vid ett arkiv i hög grad kan påverka samlingarnas innehåll och detta är något som tydligt lyser igenom i DAG:s samlingar – inte minst när det gäller materialet om resandefolket.

Bergstrand, resandefolket och folkminnessamlingarna

Carl-Martin Bergstrand (1899–1998) förestod arkivet i Göteborg i hela trettio år mellan 1934–1964 och en stor del av arkivets insamling skedde under hans ledning och utifrån hans *Frågebok för folkminnesinsamling* som innehöll inte mindre än femhundra frågor. Men då frågeboken kom ut 1934 fanns ännu inget specifikt forskningsintresse för resandefolket. Här kan vi till exempel under rubriken »Hantverkare« hitta frågor om hästslaktare, ett yrke som vi idag vet inte var helt ovanligt bland de resande, men här finns inga särskilda frågor om resandefolket. Detta säger inte att det inte finns något om detta i det här materialet, men både frågeboken och sökorden följer tidens forskningsintresse och därför kan det emellanåt krävas en hel del letande för att hitta det man söker. Men bland de tusentals sidor arkivmaterial så döljer sig med all säkerhet fler berättelser om resandefolket än vad vi kan hitta bland sökorden, till exempel under rubriker som »Marknader«, »Kloka«, »Läkekonst«, »Magi«, »Rättsväsen«, »Rövare och Dråp«, »Svartkonst«, »Handel«, och så vidare. Eller som här under rubriken »Spökeri«:

»En krämare (tattare) som hette Grönberg och bodde vid torget i Finnerödja hade plockat en säck full med ben på kyrkogården för att sälja dem till en benstamp.

2 Se vidare Fredrik Skott: *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och*

praktik 1919–1964 (2008).

Han hade säcken med benen inne i sitt kök. Men bena latte inte bli'n. Han fick bära den tillbaka till kyrkogården. Det är sådant mina föräldrar talte om.»³

I arkivets äldre kortkatalog finns huvudrubriken »Befolkningen« med undertitlarna »Finnar«, »Frillesås-Gällinge«, »Judar«, »Romer« (tidigare »Zigenare»), »Smugglare« samt »Utländska nationaliteter.«⁴ »Resandefolket« (tidigare »Tattare«) är en egen huvudrubrik. De som intervjuades var främst underklassens äldre män och kvinnor på landsbygden, sällan överklass, stadsbor eller några minoriteter. Så under dessa rubriker återfinns alltså berättelser om resandefolket, om judar, om romer. Aldrig med eller av. Vi har samtidigt anledning att tro att det kan vara flera resande som har blivit intervjuade, men då om helt andra ämnen. I en fältdagbok från 1927 har en kvinnlig stipendiat skrivit följande:

»31/II. Gick till Ida Lund, Ljurs fattigstuga ... Har hört mycket talas om henne. Det ska vara en klok gumba. 'En rackarkäring och ett hår av hin', säger kyrkoherden. Nå, få se. Är mycket nyfiken. Men den promenaden var i alla fall förgäves. Hon var inte hemma. Vägen fram och tillbaka tog ett par timmar (...) 5/12. Äntligen har jag träffat 'Lunda-Ida'. Hon höll på med att göra 'julakronor' då jag kom in. Liten, mörk, verkar tatterska. Nå, vi två blev goda vänner i alla fall. Vi drack kaffe och pratade flera timmar. Och hon kunde prata. Hade rysligt mycket att berätta.«⁵

Frågelistan »Tattare« utformades av Bergstrand 1942 och användes även av Nordiska museet. Här efterlyses bland annat berättelser om resandefolkets bostäder, familjeliv och försörjning, men också om deras egenskaper och utseende: »Vilka egenskaper anses vara mest utmärkande för tattare? Känner Ni konkreta exempel på deras häftighet, våldsamhet, lömskhet, oärlighet, tjuvaktighet, feghet, lösaktighet, orenlighet, osedlighet, lögnaktighet, arbetsskygghet, lättja, flyttningslust, etc?« Dessa frågor var i allra högsta grad ledande och representerade majoritetssamhällets syn på resande-

3 1FGH 4738:5. Kvinna f. 1861, berättat för Carl-Martin Bergstrand 1942. (En benstamp är en kvarn som användes för krossning av djurben till benmjöl. Mjölet är rikt på kväve och fosfor och därför bra som gödningsmedel).

4 Något häpnadsväckande är att man på samma ställe i katalogen lade in hänvisningar till uppteckningar om smugglare som kan kopplas samman med brottslingar samt Frillesås-Gällinge som var förknippade med slagsmål.

5 Nr 20, Viola Gustavsson, 21/11–21/12 1927

folket. Därför är det extra viktigt att vi sätter frågorna före svaren när vi idag tittar på materialet, för att förstå varför det ser ut som det gör.

Reklam för *Tattarplågan*. *Tattarna i svenskt folkliv* (1942) ur Bergstrands klippssamling vid Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg.

Samma år kom även Bergstrands bok *Tattarplågan. Tattarna i svenskt folkliv* som bygger på material från arkivets samlingar och som är uppdelat under rubrikerna »Tattarproblemet genom tiderna«, »Sysselsättning och förvärvsmetoder«, »Trolldom«, »Moral« samt »Sociala åtgärder«. Genom de recensioner boken fått kan man skönja tidens anda. Till exempel så skriver *Polistidningen* (1943) att »Tattarplågan är en välredigerad bok; ett stycke intressant kulturhistoria, som sign. vill rekommendera till alla förbundskamrater, som vill ha en liten orientering i det av socialstyrelsen aktualiserade tattarproblemet«. *Sydsvenska Dagbladet* (troligtvis 1943) skriver att »Bergstrand har med sin bok *Tattarplågan* givit en utmärkt uppfattning om vad ett folkminnesarkiv kan uppenbara vad beträffar en viss befolkningsgrupp«. Dessa recensioner återfinns i Bergstrands klippssamling där en stor del av tidningsklippen just handlar om resandefolket. Vid en första anblick skulle nog somliga säga att han nästintill var besatt av detta.

Bland tidningsklippen återfinns även delar av de äld-

Ett urval av alla de tidningsrubriker som finns i Bergstrands klippssamling vid Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg.

re domstols- och sockenstämmoprotokoll som Bergstrand ägnade mycket tid åt att skriva av. Den första tidningsartikeln som handlar om resande är från 1936 med rubriken »Tattarliv i gångna tiders Västergötland« och börjar på följande vis:

Dagspressen har på senaste tiden flitigt sysselsatt sig med tatarproblemet, sedan socialdepartementet gjort detta problem till föremål för en grundlig kriminal-social utredning. Landsfiskalerna i landet ha påvisat i vilken förskräckande stor omfattning brottslingar av olika slag utgöras av tattare, och det har gjorts uppenbart, att det svenska rättsväsendet åsamkas orimligt mycket besvär och svenska staten förvånansvärt dryga utgifter för detta folkelements skull. Klagomål rörande tattarnas leverne äro ingalunda något nytt. Ett studium av gamla sockenstämmoprotokoll och visitationsakter skall snart övertyga läsaren om, att tattarna under århundraden varit en verklig landsplåga ... 6

6 Det är dessvärre oklart vilken tidning den här artikeln kommer ifrån, likaså vem författaren är men min gissning är att det är Carl-Martin Bergstrand.

Det går inte att sticka under stol med att Bergstrand tycks ha delat de föreställningar om svenskhet och rasfrågor som så många andra hyste under denna tid, men om man tittar på hans övriga forskningsintressen så kan vi i efterhand konstatera (utan att på något sätt försöka försvara honom) att han överlag var intresserad av människor i utanförskap. Människor som det på något sätt hade gått illa för eller som tillhörde någon grupp som stod utanför majoritetssamhället. I flera av hans böcker har han till exempel ägnat sig åt fångar, tjuvar, kloka och sjukdomsbot.

Under 1950-talet blir ordet »tattare« alltmer ovanligt bland tidningsrubrikerna och på sina ställen står »det s.k. resandefolket«. Tidningsrubrikerna i klippssamlingen blev troligtvis inte färre för att Bergstrand tröttnade på artiklar om resande, utan de har nog helt enkelt slutat att figurera i tidningarna. Under rubriken »Krämare på besök« utgår Bergstrand återigen från gamla domstolsprotokoll och här är tonen helt annorlunda jämfört med den artikel han skrev trettio år tidigare. Han har uppenbarligen fångslats av ett domstolsprotokoll från 1832 som handlar om änkemannen Jonas Fornell som råkat illa ut och han avslutar artikeln med orden:

»Naturligtvis var det synd om denne gamla vandringsman, och vem som tog hand om de två barnen, medan pappan satt inne, skulle man gärna vilja veta, liksom hur det i fortsättningen gick för dem. Kunde de bli bofasta medborgare i kungariket Sverige-Norge eller var de dömda att all sin tid pröva den svåra lott, som det innebar att tillhöra 'det vandrande folket'?«⁷

Bergstrands klippssamling är obehaglig, men samtidigt en unik samling där vi kan få en samlad bild av hur resandefolket omskrevs i pressen vid 1900-talets mitt. Den utgör i sig inget större arkivetiskt problem, men det kan däremot uppteckningarna göra. Det finns undantag, men generellt beskrivs de resande på ett negativt sätt. Ibland är det gruppen som helhet som omtalas, men ofta rör det sig om skildringar av enskilda släkter eller personer och i materialet förekommer ytt randen som idag mycket väl skulle hamna under lagen om hets mot folkgrupp.

Här är ett exempel på hur mycket personuppgifter det kan finnas i våra uppteckningar. Det finns alltså

personuppgifter som rör både de som berättat, och de som det berättas om.

Insamling av resandefolkets egna berättelser

Det äldre arkivmaterialet handlar alltså främst om resandefolket och är inte deras egna berättelser, men på senare år har vi fått in några berättelser av resande själva. Bland annat så har en av de unga männen som jag nämnde i början av artikeln tecknat ner sin egen levnadshistoria, och han har även intervjuat två av sina farbröder. Här nedan följer utdrag ur deras levnadsberättelser:

»Under mina fem första levnadsår bodde vi i utdömda rivningshus. Jag minns att i ett av husen var källaren vattenfylld året om vilket då hjälpte till att göra huset än kallare, höst, vinter och vår. (...) Upplever att jag är född till ett liv i isolat. Jag tillhör resandefolket. Har under hela mitt liv känt av att samhället inte accepterar

Landskap: <i>Västergötland</i>	Upptecknat av <i>Bergstrands</i> år <i>1990</i>	VÄSTSVENSKA FOLKMINNES- ARKIVET
Socken: <i>Finneröja</i>		
Berättat av: [redacted] född år <i>1865</i> (i <i>Finneröja</i>) <i>Finneröja kyrkby</i>		
Uppgiften rör <i>Vattare</i> .		
<p><i>J rei bröndom fanns bara en tättarfamilj här, [redacted] som bodde i Korakanten. Bana en av sönerna gick i sin faders fotspår, han hette [redacted]. [redacted] kallades han. Han var en äkta skojare. Han bodde i sin fars stuga hitom Valljö i Kora. Staffans eller Staffansörp kallas en par små stugor, där det bodde tättare. Han flyttade till Kumla sedan. Han har en dotter som bor här i byn. Han heter [redacted] och städar i skolan och går bort och tättar et folk.</i></p> <p><i>[redacted] andra söner skötte sig bra och blev som vanliga människor. Han var till Stockholm och kom i stadens tjänst och tog där hem de var svåra som sv. [redacted] hette den äldste. Han annan hette [redacted] och var en väldigt byggelig karl.</i></p> <p><i>Föräldrarna var alltid på marknaderna i Kora och Finneröja, [redacted] [redacted].</i></p>		
<small>Besök: Chp. 99. 22.11.01.</small>	<small>Skriv endast på denna sida!</small>	<small>J. S. S. K.</small> <small>Ans. 4738</small> <small>8</small>

Uppteckning ur folkminnessamlingen vid Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg.

⁷ Artikeln är troligtvis publicerad i Borås Tidning 1965.

min tillhörighet. Det händer dagligen situationer där jag blir utsatt för det. Detta utanförskap gör så att jag inte känner plats i ett s.k. normalt samhälle.«⁸

»Rektorn på Margretelunds pojkhem hade en läkare som han gick med oss pojkar till, och dit tog han med mig eftersom de tyckte jag var besvärlig då jag inte ville underkasta mig deras fostringsmetoder, och efter att ha rymt ett stort antal gånger. Läkaren slog mig med en klubba på knäna och såg mig i halsen, undersökningen tog en halv minut. Sedan körde de bara iväg mig till Källshagens sinnessjukhus där jag ganska omgående blev förklarad sinnesslö och steriliserad.(...) Då jag blev utskrivna från Källshagens sinnessjukhus 1949 stod det i mina papper »Icke fri från alla symptom av sinnesslöhet.«⁹

»Den 4 mars 1952 fyllde jag 16 år och hade nu rätt att lämna fosterhemmet. Och jag gjorde det direkt på morgonen. Jag lämnade denna värdelösa gård med dess omkringliggande trakter och med dess plågoandar, och trampade in i ett annat 'genomrötet' liv med fjorton års ständig fylla, ett par kortare fängelsevistelser och ett ständigt uteliggande.«¹⁰

Det här är såklart ett mycket viktigt material för arkivet. Det fyller en del av luckorna och kompletterar materialet med berättelser och föreställningar om resandefolket. Men här måste vi förhålla oss än mer försiktiga till materialet då det är närmare oss i tid och dessutom ofta innehåller väldigt mycket personuppgifter, dels om släktingar men också om fosterfamiljer, läkare, lärare, etcetera Uppgifter om människor som kanske fortfarande är i livet.

Minoriteters språk och kultur är ett prioriterat område inom Institutet för språk och folkminnets verksamhet, och genom uppdraget med Unescos konvention om det immateriella kulturarvet ska myndigheten speciellt samverka med landets nationella minoriteter. 2014 påbörjade DAG dokumentationsprojektet *Resandes språk och kultur*¹¹ som syftar till att bevara, förvalta och

sprida kunskap om upplevelser och erfarenheter av att leva som resande i Sverige, både i det förflutna och i nutid. Projektet ska dokumentera språk och kultur hos en grupp, vars egna berättelser är underrepresenterade i arkivets samlingar. Här eftersöker vi olika levnadsminnen som till exempel kan knyta an till platser och traditioner. Inom projektet ingår även en dokumentation med inriktning mot ort- och personnamn.

Vi samarbetar bland annat med *Kulturgruppen för resandefolket*, Den *skandinaviska resandekartan* samt Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet, och har hämtat inspiration från utställningarna *Vi är romer* vid Göteborgs stadsmuseum och *Möt resandefolket* vid Bohusläns museum. Tanken är att resandegruppen själva ska delta i dokumentationsarbetet eftersom det här finns en förförståelse för historia och nutid. Som individ inom gruppen kan man därmed fungera som så kallade »dörröppnare« och lättare få kontakt med olika personer. Det är även ett sätt för unga människor inom gruppen att få lära sig om och ta del av sin historia.

För ett tiotal år sedan bad jag om ursäkt för de äldre uppteckningarna och tidningsklippen. Idag vet jag bättre. Det är inte något som ska gömmas undan eller glömmas bort. Det ska lyftas fram, vändas och vridas på. Det kan användas för att beskriva en del av den svenska främlingsfientlighetens historia. Det utgör en sorts vittnesbörd om hur resande blivit bemötta och behandlade genom åren. Det kan ge ledtrådar till förståelse för delar av resandefolkets historia, inte minst till de resandes möten med bofasta. Detta gäller såklart även det material som tillkommit på senare år, liksom det material som vi hyser förhoppningar om att vi ska samla in i nutid och framtid. Men den som använder materialet ska alltid göra det med försiktighet – och alltid ställa sig frågan hur, av vem och i vilket syfte det har tillkommit.

8 Man född 1965, DAGF I221:19f

9 Man född 1929, DAGF I221:10f

10 Man född 1936, DAGF I221:19

11 <http://www.sprakochfolkminnen.se/folkminnen/projekt/resandefolkets-sprak-och-kultur.html>

Författaren

Lina Midholm är verksam som forskningsarkivarie vid Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg. Hon arbetar bland annat med arkivets frågelistverksamhet där fokus är människors levnadsberättelser och har länge arbetat inom projektet *Resandefolkets språk och kultur* som syftar till att samla in erfarenheter från ett liv i utanförskap. Hon arbetar även med att nå ut till barn och unga och att genom samarbete med skolor runt om i landet samla in barns upplevelser av olika årshögtider. Hennes senaste projekt är den så kallade *Arkivväskan* som vänder sig till lärare och elever med fokus på förskolan och grundskolans lågstadium. Hon har en fil. mag. med etnologi som huvudämne.

När historien kommer nära

Bodil Andersson

Resande, resandefolk, tattare, skojare, krämare, fant, dinglare, tavring¹².

Beteckningarna utifrån omgivningen och inifrån det folk som idag ingår i den nationella minoritetsgruppen romer är många. Det folk som har ett ursprung och en historia av migration mellan världsdelar, länder och bygder lever med en kultur och historia av självständighet, frihet, handel, hantverk och eftertraktade kunskaper. Folket bär också en berättelse om förtryck, övergrepp, tvångsteriliseringar, tvångsomhändertaganden. Politiska beslut och skeenden i samhällsutvecklingen har drabbat denna grupp hårt.

Resandefolkets historia är på riktigt och den påverkar i hög grad relationen till andra grupper. Det som för den icke-resande, buron¹³, är spännande historier eller kanske något att se ner på är för den som lever i minoritetskulturen den faktiska verkligheten. En verklighet som kan vara såväl god som ond.

Genom att försöka skapa och delta i mötet mellan minoritet och majoritet arbetar resandefolket och representanter för museer i Sverige och Norge med det vi kallar *Resandekartan*¹⁴. I denna position önskar museirepresentanter och resande berätta om de människor som tillhör minoritetsgruppen. Detta ska ske i ömsesidig acceptans och förståelse. Vår slutsats av det arbete som pågått sedan 2004 är att vägen för museer, vilka är en del av majoritetssamhället, att kunna sprida det större kulturarvet är att samarbeta med minoritetsgrupper.

12 <http://reisendekartet.no/sprak/benamningar/>

13 Buro – skandinavisk romani för person som inte är av resandefolket. Från tyskans Bauer – bonde. <http://reisendekartet.no/sprak/ordlista/>

14 Resandekartan/Reisendekartet startade 2010 som projektet Den skandinaviska resandekartan huvudfinansierat av EU:s gemenskapsinitiativ Interreg Sverige-Norge. Initiativtagare var Bohusläns museum i Sverige och Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger i Norge tillsammans med Landsorganisasjonen for romanifolket och Taternes Landsforening i Norge. Tillsammans med Kulturgruppen för resandefolket, Sverige, Glomdalsmuseet, Elverum, och författaren Bo Hazell utvecklade dessa parter Resandekartan. De båda förstnämnda museerna var projektägare. www.resandekartan.se

Lärorikt samarbete

Att arbeta tillsammans är lärorikt och fyllt av diskussioner som grundar sig i de olika ingångsvinklar projektparterna har till arbetet. Det är nyttiga diskussioner om vilken historia som ska berättas och vem som har rätten att förmedla historien om det mångkulturella Skandinavien. I grunden handlar det om relationen mellan majoritetssamhällets vedertagna makt över historieskrivningen och minoritetens upplevelse av att ha förminskats i såväl historisk tid, som när denna ska skildras i samtiden. Utifrån dessa diskussioner går det att finna en väg som skildrar en historia och nutid som såväl minoritet som majoritet känner sig hemma i.

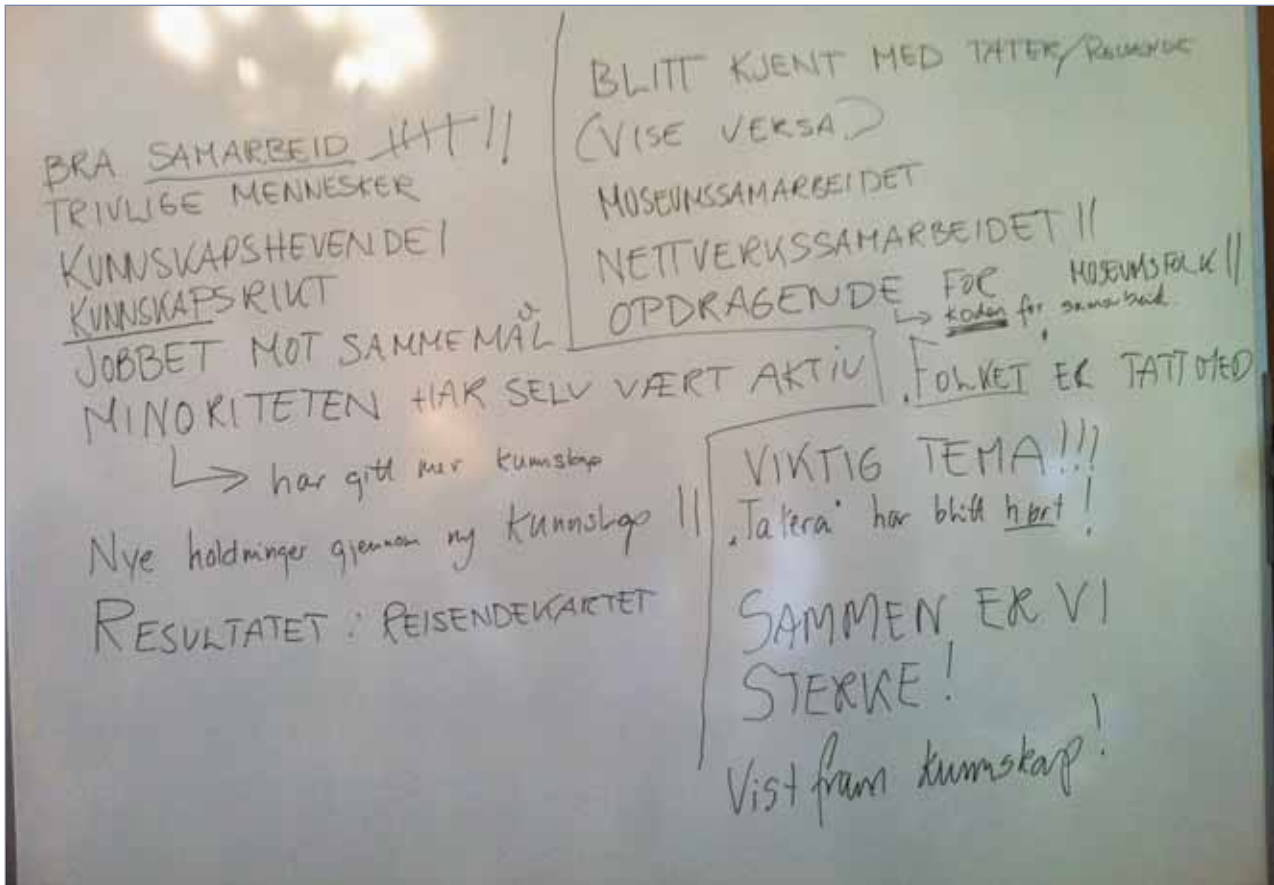
Som representant för majoritetssamhället är det viktigt att de museianställda bemödar sig att lägga vikt vid och ta till sig de processer som uppstår i samtalet med minoritetsgruppens representanter. Framför allt är det viktigt att försöka applicera dem i den praktiska verksamheten.

Resandekartan är en hemsida för vilken Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger och Bohusläns museum ansvarar i den dagliga driften. *Resandekartan* är en hemsida som utvecklats för att berätta om resandefolkets kultur och historia. En avgörande del i hemsidan är att visa resandefolkets platser i rummet för att genom dem uppmärksamma att resandefolket har en minst femhundra år lång historia i Skandinavien. Tanken bakom kartan är att dokumentera och sprida kunskapen och berättelsen om platser som ofta är osynliga för den som inte känner till tecknen på deras existens.

Hemsidan har utvecklats i ett nära samarbete mellan museerna och tre av de organisationer som representerar resandefolket.¹⁵ Genom att ratificera den Europeiska unionens ramkonvention för nationella minoriteters rättigheter¹⁶ har Sverige och Norge garanterat folket att dess språk, kultur och historia ska bevaras, samt att

15 Resandefolket räknas i Sverige som en nationell minoritet ingående i gruppen romer, se: Sveriges nationella minoriteter. I Norge har gruppen den officiella beteckningen romanifolket/taterner(/de reisende), se Nasjonale minoriteter.

16 Europeiska unionens ramkonvention för nationella minoriteters rättigheter.

Samarbetet och det att 'Minoriteten har selv vært aktiv' är viktiga erfarenheter av arbetet i Resandekartan.
Foto: Bodil Andersson, Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger

folket själv ska ha möjlighet att påverka hur detta bevarande ska se ut.

Det var inte konventionen som gjorde att museerna i arbetet med resandefolkets historia valde vägen av samarbete med dem det närmast berör. Det var en förvissning om att den som lever i en kultur känner den allra bäst. Alla erfarenheter som gjorts ömsesidigt i arbetet visar också hur viktigt detta är. I en utvärdering som projektparterna gjorde 2013 lyftes betydelsen av att arbeta tillsammans som det som har allra störst betydelse för ett lyckat resultat när det kommer till att skildra en minoritets kultur och historia. En aktiv minoritet ger nya ömsesidiga kunskaper.

Betydelsen av samarbete framgår även i en omfattande extern utvärdering med särskilt fokus på medverkan som gjorts av Bohusläns museum, i arbetet med och om resandefolket¹⁷ samt i den skildring av processerna

som framgår av en antologi utgiven vid Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet¹⁸.

Arbetet ger unika berättelser

För att skildra de processer som legat bakom arbetet och de slutsatser som dragits i utvärderingarna ges här efter några exempel från det arbete som utförts inom *Resandekartan*. Arbetet med kartan hade sitt ursprung i de arkeologiska utgrävningar som Bohusläns museum 2004 inledde tillsammans med Resande romers riksforening vid »Tattarstaden« vid Snarsmon i Bullaren på gränsen till Norge i norra Bohuslän¹⁹.

I denna första arkeologiska utgrävning som gjorts av något av resandefolkets kulturminnen i Skandinavien blev det tydligt att det gemensamma arbetet mellan

¹⁷ Se Hjort, Josefine. 2015 för en omfattande utvärdering av Bohusläns museum och som en del därav Østfoldmuseenes arbete med resandefolket.

¹⁸ Martins Holmberg, Ingrid. 2014.

¹⁹ Andersson, Bodil 2008 och Bohusläns museum om Snarsmon.

minoritet och majoritet skapade unika berättelser. Vidare blev det tydligt att även om arbetena vid Snarsmon i sig var unika så var inte Snarsmon unikt. Det finns många platser i såväl Sverige som Norge som berättar om resandefolkets kultur och historia. Det är platser som berättar en historia för den som vet hur den ska utläsas och som vet att leta efter den.

Ibland är platserna relativt lätta att urskilja genom att de på kartan är markerade med namn som Tattarstaden eller Tatertjern. De kan finnas i folkminnesarkivet under rubriken Skojaretrakten. Trots att namnen finns på pränt rakt framför oss är bakgrunden till namnen ofta inte längre känd och det är få som sammankopplar dem med en nationell minoritetsgrupp.

Än mindre uppenbar är den individburna kunskapen om att i sluttningen ner mot vattnet slog de sig alltid ner, de som kom resande med hela familjen på vagnen bakom hästen. Framför allt finns det allt mindre kunskap om att intill såghuset i korsningen vid Sions kapell fick den som kom resande alltid slå upp tältet, ta spillvirke till ved vid sågen och bedriva handel i bygden. Det sistnämnda är kunskap som traderats inom resandesläkter i generationer och definitivt inte efterlämnat några dokument som berättar om detta kulturarv. Historier som dessa samlas i *Resandekartan*.

Jeg satte meg ned og gråt

När jeg først kom hit satte jeg meg ned i en av de gamle husgrunnene og gråt. Det var herfra hann hadde kommet.

(Kvinna född 1958)

Så berättar en kvinna om sitt första möte med platsen Skojareberget²⁰ i Dalsland. Så småningom hade hon förstått vad det var som var annorlunda med hennes familj och varför hennes mor »kjendte hver tater i byen«. Hennes morfar var född vid Skojareberget men han talade aldrig om platsen och familjen, samtidigt stod dörrarna i hans hus alltid öppna för resande som passerade staden han bodde i.

Skojareberget är en plats i Dals-Eds kommun vid en sockengräns längs vägen till Norge. Som många andra platser resande använt ligger den där man inte stör, där man inte störs. Platserna finns ofta i utmarker som inte har något stort ekonomiskt värde för den

som äger jorden, i områden där det sällan finns något värde i att bruka jorden. Det är ofta platser där man inte behöver bruka jorden, utan kan syssla med hantverk och resa runt och sälja.

Här fick fyra bröder lov att bosätta sig när de fick hemortsrätt i dåvarande Rölanda kommun. Här blev släkten kvar i ett åttiotal år. Många andra resande gjorde detta område till en bas, en knutpunkt där man vid behov kunde söka skydd, mat och samvaro.

Under hela perioden flyttade invånarna ut åt olika håll. De färdades i Sverige och Norge för handel. Det går att se hur barnen föds i andra socknar. Släktmedlemmar återfinns i rättegångsprotokoll på olika håll. Man har rört sig norrut till Värmland. Längs Västkusten. Gift sig inom den egna nära släkten och haft sin huvudsakliga hemvist i trakten. Många sökte sig till Norge. Över gränsen där man inte är känd. Eller över gränsen dit man visste att det fanns försörjning. Till sist jagades resandefolket iväg av kommunen som tyckte att skojarna gav bygden dåligt rykte. Kommunen gjorde det obekvämt att stanna och såg till att en del av de boende fick bostäder på annat håll. Några hamnade i Värmland, andra i Bohuslän, Göteborg eller Norge. Detta blev en historia som traktens folk sedan inte ville tala mer om.

Berättelsen om Skojareberget har levt vidare i släkterna som »där i Rölanda fick vi vara i fred«. Historien var betydligt mer komplicerad än så men känslan av tillhörighet är stark. När platsen genom arbetet i *Resandekartan* i samarbete med Dals-Eds kommun och länsstyrelsen i Västra Götaland 2012 kunde öppnas som besöksmål kom resande från stora delar av Sverige och Norge dit. En känslsam och symbolfylld dag skapade ett möte mellan minoriteten och majoritetsbefolkningen från trakten. Historier och minnen kunde vägas mot varandra.

Vissa frågor ska inte besvaras

Till vem ska frågan ställas för att finna kunskap om en plats som Buskane²¹? Buskane är ett exempel på hur vi möter kulturminnen och där de som arbetat med *Resandekartan* i gemensamma diskussioner kommit fram till att en del frågor *inte* ska besvaras.

I skogen i mellersta Dalsland finns en stenmur som

20 <http://reisendekartet.no/platser/skojareberget/>

21 <http://reisendekartet.no/platser/skojarhalan/>

*Skojareberget i Dals-Eds kommun har av många resande setts som en fristad även om platsens historia är mer komplicerad än så. 2012 öppnades den som besöksmål och blev åter en plats för möten mellan minoritet och majoritet.
Foto: Svein Norheim, Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger*

minner om att här funnits bebyggelse, kanske var det precis här det för hundra år sedan låg ett enkelt hus, eller låg det möjligen just där länsvägen idag drar fram. Vem bodde i huset? Varför är det vid sidan av det officiella namnet känt som Skôjarhåla eller Skojartrakten?

Platsen är omtalad i Ortnamnsregistret. Under namnet Skojaretrakten. »Efter en schism med arvingar skall skogsområdet en gång för billigt pris 'på pin kiv' ha avyttrats till tattare«²². Platsen beboddes en tid av en familj – »Skôjarne« som det bland de allra äldsta i bygden ännu i början av 2000-talet finns berättelser om. Det talas om hur de skämtade med grannarna. Om hur många barn de hade, de ska ha varit fjorton stycken och den yngste kallades Ludvig den fjortonde. Om att de bodde här en period och sedan flyttade vidare till andra trakter. Och hur de sedan återvände hit under handelsfärder och då använde platsen som

lägerplats och nyttjade huset för att få tak över huvudet. Sedan revs huset. Kanske för att grannarna ville göra lägerplatsen mindre bekväm.

De finns i den aktuella församlingens församlingsbok²³ vid en tid då endast de yngsta bodde hemma men antalet barn styrks av att den näst yngsta heter Tolvfina som andranamn. Fadern står som hemmansägare. Han är inte, någonstans där vi kunnat finna honom i kyrkböckerna runt om i västra Sverige, upptecknad som tattare, skojare, zigenare, eller som lösdrivare som annars ofta förekom när kyrkböckerna skildrar resandefolket. Modern står i kyrkboken i hemförsamlingen i början av 1910-talet antecknad som hushållerska, »Saknar alla intyg, förut ingenstädes skriven. Anteckningen grundar sig endast på muntlig uppgift.« De barn som vid tiden för denna anteckning bor i hemmet är födda i tre olika församlingar i västra Värmland. Den yngste i den socken där Buskane ligger i.

22 Ortnamnsregistret http://www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/_s2px001/317113d1/p4/0000809a.pdf.

23 Församlingsboken, Steneby församling, Karlstad stift. 1914.

*Få tecken i naturen berättar om den resandefamilj som en period bodde här. Hela historien om dem ska heller inte berättas, anser den arbetsgrupp som skapat Resandekartan.
Foto: Bodil Andersson, Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger*

I vilken utsträckning levde föräldrarna tillsammans? Antagligen fullt ut. Fjorton gemensamma barn blev det, men med det migrerande livet undgick de i mycket dokumentation. Eller kanske fick de inte komma med i de offentliga dokumenten.

Barnen står i kyrkböckerna i de olika hemförsamlingarna som oäkta, även om hela syskonskaran har samma »kringvandrande« föräldrar, som ibland försörjer sig som korgmakare. I faderns födelsenotis står »Föräldrarna uppgåvo sig bo å Uddevalla Skogsfjell Bäfve socken. Dopattest utgick till pastor E. Uddevalla den 20 aug 1863. Svar återkom att de ej tillhöra Uddevalla pastorat. Deras vistelseort har ej kunnat utrönas.«²⁴

Genom att följa familjen i kyrkböckerna och långa diskussioner i *Resandekartans* arbetsgrupp känner vi oss övertygade om att det inte var en tillfällighet att granarna i bygden kallade familjen för skojare. Detta är en resandefamilj. Men vi har inte satt in dem i nätverket av övriga resandefamiljer som under perioden rör sig i samma region. Så är det ofta med den som förflyttar sig. Brottstycken om livet finns bevarade men den stora berättelsen försvinner. Vi kan berätta om brottstyckena för att ge individen en plats i historien.

Vi vet vilka barnbarnen och barnbarnsbarnen till sys-

konen som växte upp på Buskane är. Men vad vet de om familjens ursprung? Ur *Resandekartans* perspektiv hade det varit spännande att dra historien framåt och fråga hur det i släkten berättats om livet på denna plats och på vägarna i regionen. Då hade vi kunnat berätta om platsen ur resandes perspektiv.

Vi har diskuterat mycket i vår arbetsgrupp hur vi ska hantera berättelsen om en plats som denna i relation till familjen. Vi var i inledningen inte ense. Någon tyckte att jag, som projektledare med kontakter i den aktuella bygden, eller någon resande kunde kontakta ättlingarna. Andra menade att det skulle vara ett övergrepp. Inte för att det är något skamligt att vara resande. Utan för att du äger din egen historia. Vi har enats om att en utomstående inte har rätten att oombedd komma in i ditt liv och ändra den. Vare sig om du känner till att du är av en »skojarsläkt« eller om detta är en okänd del av din historia.

Smärtsamma sagolikhade berättelser

Vi hade en släkting som dom tog när han var tolv år...

Det var vår far som skrev till kungs och fick ut honom därifrån och då var han gammal. Och det var många, många av dom olika resandesläkterna där dom bara tog barnen och satte dom på mentalsjukhus. Det var många som lever än idag som fick välja på om dom ville bli steriliserade eller om dom skulle vara kvar på dom ställen där dom satt inlåsta. Då valde dom hellre att komma ut i friheten. Steriliseringarna var ju för att folkgruppen skulle utrotas. För att det inte skulle kunna bli några fler barn. Så att de skulle självdö, vi skulle dö ut.

(Man född 1954)

Mannen berättar om Källshagens sjukhus²⁵ utanför Vänersborg med avsky. Som andra anstalter skapades Källshagen av det framväxande välfärdssverige som en plats som skulle göra »gott« när samhället tog hand om sina medborgare. Det goda är inget mannen har med sig från sin släkthistoria. När berättaren skildrar platsen utifrån sin bakgrund sprider han en form av myter om området. Faktiska händelser vävs samman med berättelser som vuxit till något som inte var. Han talar om ett slott och en slottsherre som skor sig på resandebarn

24 Födelsebok, Ånimskog församling, Karlstad stift. 1863.

25 <http://reisendekartet.no/platser/restad-och-kallshagen/>

Gravplatsen vid Restad och Källshagens sjukhus omgärdas av en rad kors märkta med ett patientnummer. Bland resande talas det om livet på sjukhuset som att vara i ett slavliknande fångelse.

Foto: Bodil Andersson, Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger

i slavarbete. Upplevelsen av övergreppet gör att detta är hans historia om platsen.

Det kan vara tungt för utomstående åhörare att hantera berättelser som denna. Å ena sidan är smärtan i berättelsen gripande. Å andra sidan finns vetskapen att det rent objektivt inte fanns någon slottsherre som hade resandebarn som slavarbetare. Utan att det var en institution som i grunden syftade till att ge vård, dit många människor togs med tvång. En del resande slutade sina liv här. Gravplatsen finns på området. Gravarna är anonyma. Vi vet inte om det ligger några resande på denna kyrkogård eller om de begravdes i sina anhörigas hemförsamling.

Makthavarna har i nutid gjort något för att motverka tystnaden kring platsen och att berättelsen om dem som avled under sin tid på institutionen har förtigits. På kyrkogården invigdes 2009 en minnessten under

en ceremoni där det serverades smittor och allt. Men resandeargumentationerna var inte inbjudna. Inte heller patientföreningarna för de grupper som vårdats på Restad och Källshagens sjukhus. Händelser som detta hör till att en misstro mot majoriteten och myndigheter ofta fullt berättigat lever vidare inom resandefolket.

Ömsesidig tillit och respekt

I arbetet med *Resandekartan* är det centralt att resande och majoritetsbefolkningen arbetar tillsammans. Vi har i en ömsesidig process agerat för att lära känna varandra och skapa en tillit till varandra. Det är inte bara minoritetsgruppen med en historia av dåliga erfarenheter av hur majoritetsbefolkningen behandlar det egna folket, som behövt ändra sitt tänkande och öppna för en tillit att det finns de som verkligen öns-

kar ett gott samarbete med ömsesidig respekt. Vi från majoritetsbefolkningen som ingått i arbetet har också behövt vidareutveckla våra arbetsmetoder och lära oss att inte tänka »så här gör vi på museet«. Det inbegriper att inte slentrianmässigt tala om att registrera kulturminnen, som ju är det kulturhistorikern på inventering de facto gör. För en grupp med negativa upplevelser av tatarregistreringar skapar ord som detta motstånd. I *Resandekartan* har vi däremot dokumenterat många platser, berättelser och upplevelser.

Det har också blivit tydligt att alla intervjuer inte kan göras så där exemplariskt som i skolboken när man sitter två personer och samtalar i lugn och ro. Ofta är det både tre och fyra personer som deltar i samtalet. Det är vanligt att komma till intervjun tillsammans med en resande som introducerar främlingen som vill höra om din släkts historia. Det är inte alls säkert att en intervju kan spelas in eller dokumenteras på annat sedvanligt sätt. Ofta blir det som var tänkt att vara en intervju, ett samtal personer emellan där jag som fältarbetare bygger på min egen kunskap om historien och samtiden utan att formellt kunna spara den i arkivet för framtida bruk. Och det får vara så. Också det är en viktig läroprocess om samverkan och kombination av olika gruppers krav på vad som är det bästa sättet att göra saker på.

Enligt kraven i den Europeiska ramkonventionen för nationella minoriteters rättigheter ska minoritetsgrupperna erbjudas vad som kallas ett effektivt deltagande. Ett effektivt deltagande handlar utifrån erfarenheter i *Resandekartan* om att ge möjligheten till förståelse för den andras perspektiv. Det effektiva deltagandet effektiviserar arbetet i form av det mer utvecklade resultat det leder till, samtidigt som det i stunden kan kännas tidsödande och det som projektansvarig många gånger skulle kännas lättare att bara köra på och göra efter eget huvud. Det kanske skulle gå snabbare men det kanske inte alltid är ett likhetstecken mellan fort och rätt. I det samarbete som rått är vi alla de andra på olika sätt när vi utgår från vilka individer vi är. Resande eller buro. Svensk eller norsk. Akademiker eller icke akademiker. Kvinnor eller män.

Jag tror inte att jag som buro verkligen fullt ut kan förstå hur det är att vara av resandeursprung. Jag ser det inte heller som relevant att söka en sådan förståel-

Genom att besöka platser som använts av resandefolket skapas samtal och berättelser om livet på resande fot, handel, hantverk och det att ligga i tältet och tjuvlyssna på de gamlas berättelser. Holger Gustavsen, Taternes Landsforening, Mari Møystad, Anno museum Glomdalsmuseet och Anna Gustavsen, Taternes Landsforening diskuterar livet på lägerplatserna.

Foto: Bodil Andersson, Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger

se. Att vara resande är ju inte heller samma sak för alla som hör till gruppen. Alla har sin individuella berättelse och sina upplevelser. Genom *Resandekartan* har vi försökt skildra en del av denna historia på villkor som gör att alla inblandade parter kunnat känna sig trygga.

Där den ena talar om något exotiskt, främmande och spännande talar den andra om något okänt, främmande och skrämmande. Så kommer någon som talar om sin vardag, om sitt liv, sin familjs liv. I vårt arbete möts resande från Sverige och Norge och museernas personal för att tillsammans berätta en gemensam berättelse där de olika grupperna haft olika förutsättningar.

Många gånger tror majoritetsbefolkningen att de resande, »tattarna«, är något som hör historien till. Ändå är det ett folk som finns mitt i den skandinaviska vardagen och bär med sig en verklighet som ofta är främmande för den som inte har en plats inom traditionen och kulturen. Resandefolkets historia är på riktigt. Den har en naturlig plats i samtiden.

Författaren

Bodil Andersson är etnolog med utbildning vid Uppsala universitet. Hon arbetar idag som förstekonsulent med särskilt ansvar för resandefolkets kulturarv Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger i Norge. Hon har sedan 2007 arbetat med resandefolkets kulturarv vid Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger och Bohusläns museum, Uddevalla. Hon är ansluten till forskarnätverket RORHIN, Romers och resandes historia i Norden. Bland övriga ansvarsområden ingår att koordinera museets insatser gällande 300-årsmarkeringen av det stora nordiska kriget och det nordiska nätverket *1718 – kriget, människorna, skottet*. Har tidigare arbetat med forskning och dokumentation av traditioner och historia kring mat och därmed kvinnors liv i det svensk-norska gränsområdet.

Referenser

Litteratur

Andersson, Bodil & Jonsson, Lisa. 2007. *Mobilitet i gränsregionen. To etnologiske studier om identitet og historie i grenseområdet*. Rapport 2007:61, Bohusläns museum.

Andersson, Bodil. 2008. *Snarsmon. Resandebyn där vägar möts*. Uddevalla.

Europeiska unionens ramkonvention för nationella minoriteters rättigheter. <https://www.sametinget.se/1549>

Hjort, Josefine. 2015. *Utvärdering av Bohusläns museums verksamhet med och om resandefolket*. http://reisen-dekartet.no/wp-content/uploads/2013/02/Utvardering_Resande_BM.pdf

Martins Holmberg, Ingrid (red.). 2015. *Vägskälens kulturarv – kulturarv vid vägskäl. Om att skapa plats för romer och resande i kulturarvet*. Göteborg.

Övriga källor

Bohusläns museum om Snarsmon <http://www.bohuslansmuseum.se/samlingar-och-historia/resandeboplatsen-snarsmon/>

Födelsebok. Ånimskog församling, Karlstad stift. 1863.

Församlingsbok. Steneby församling, Karlstad stift. 1914.

Kvinna född 1958. Intervju utförd av Bodil Andersson 2012.

Man född 1954. Intervju utförd av Bodil Andersson 2007.

Nasjonale minoriteter <https://www.regjeringen.no/no/tema/urfolk-og-minoriteter/nasjonale-minoriteter/id1404>

Ortnamnsregistret, Institutet för språk och folkminnen. http://www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/_s2px001/317113d1/p4/0000809a.pdf

Sveriges nationella minoriteter <http://minoritet.se/>

Resandekartan www.resandekartan.se med undersidor.

Se Den Andre i dig själv När fältarbeten och dokumentationer kan verka svåra

Annette Rosengren

Nyfikenheten på »folkets« vardagsliv och levnadsvillkor hade jag tidigt och det förde mig till etnologin och vidare till Nordiska museet. Inom museivärlden vet vi att människors erfarenheter och förväntningar kan samlas genom olika vägar. Ett sätt är minnesskrivandet, som förutsätter att hen vill skriva själv. Ett annat sätt är genom intervjuer, vilket förutsätter att hen helst kan kombinera gott minne, förmåga att formulera sig och berättarlust.

Min arbetsmetod, utvecklad genom etnologin och i museiuppdragen har varit den tredje vägen, som innebär att ge sig ut på det etnologiska fältet, hänga med människor, samtala, fråga, lyssna, observera, göra längre intervjuer när det lämpar sig, bygga relationer, bli en del i vad som pågår och beskriva det samt att använda tiden som metod. Tid ger forskaren/undersökaren/dokumentaristen bättre insikter än vad en först tycker sig förstå, och leder ofta in i sammanhang och miljöer, som knappast nås på annat vis. En del journalister/reportrar arbetar ungefär så men ändå ofta under tidsbrist. Å andra sidan finns reportrar som håller fast vid ett ämne under lång tid och som blir oerhört kunniga. Men jag är inte skolad i ett journalistiskt sammanhang och har inte det nätverket, jag är etnolog.

Jag började komma in i vad som har uppfattats som mer »svåra« sammanhang för ungefär tjugofem år sedan efter att ha disputerat med ett flerårigt gediget fältarbete i en ort i Mellansverige.²⁶ Doktorsavhandlingen blev uppmärksam i media som få doktorsavhandlingar i etnologi, och som ingen av mina andra böcker. Genom uppmärksamheten fick jag en förfrågan från Riksdagens Revisorer att skriva om livet på ett fängelse, vilket kunde verka svårt. Jag fältarbetade en dryg månad på en sluten anstalt för män som dömts till fängelse upp till två år och fick den unika tillåtelsen att tillbringa dagarna inne på låsta avdelningar. Jag gjorde bandade intervjuer (som fortfarande är utskrivna), samtalande om ditten och datten, observerade, fotograferade, lyssnande – och antecknade. Resultatet blev en rapport som Revisorererna var måttligt nöjda med. Antagligen

menade de att jag hade gått »native« när jag försökte beskriva fängeslivet ur fångarnas perspektiv och kanske motiverade jag inte perspektivet riktigt.

Fältarbetet på fängelset var min ingång till att försöka förstå vardagen för människor som lever i samhällets marginal. Några år senare följde ett flerårigt fältarbete bland hemlösa, drogberoende och ibland psykiskt sjuka kvinnor i Stockholm, de som då var stamgäster på stadens dag- och natthärbärgen. De ingick i samma subkultur som männen jag mött på fängelset, som också var hemlösa och drogberoende och mer kunde karakteriseras som småkriminella än stortjyvar. Överallt gällde för kvinnorna tillfälliga boenden som bröts av perioder av att vara uteliggare, bo i bilar eller att sova på natthärbärgen. Kvinnornas ägodelar var få och de bars omkring i kassar och försvann. Ibland var de magasinerade efter senaste vräkningen för att sedan slängas. Fältarbetet gjordes inom ramarna för museet, som då börjat samtidsdokumentera svårare sidor av samhället. En hemlös kvinnas tält samlades in vid sidan av mitt arbete. Även om fältarbetet inte tog all min arbetstid pågick det under flera år och jag använde också mycket fritid.²⁷

Det var det sista längre fältarbete jag gjorde för museet. Då hade jag i slutet på 80-talet följt i spåren av museets stora undersökning av byn Bruksvallarna på 1950-talet, och under 1990-talet deltagit i ett stort dokumentations- och forskningsprojekt om livs- och kulturformer kring bilismen. Båda arbetena blev böcker, men miljöerna skulle knappast beskrivas som svåra på samma sätt som å ena sidan kriminellas och hemlösa drogberoendes, å andra sidan flyktingars. Med en ny museichef ändrades förutsättningarna grundligt för den här typen av arbete vid museet och gedigna fältundersökningarna, som i olika former varit omfattande sedan museets tillkomst, slogs ut. Även om jag nog hade arbetat under ganska så speciella villkor och med mycket fria händer – och delvis kunde fortsätta så – är det inte bara jag som gjorde långa fältarbeten för museet på 1990-talet. I synnerhet tänker jag på etnologen och

26 Annette Rosengren, 1999

27 Annette Rosengren, 2003

ekonomhistorikern Bo Larsson, som idag arbetar för Stockholm stadsmuseum och gör fina undersökningar med långa intervjuer.

2000-talets flyktingar har dominerat mina senaste femton år. Det började på en flyktingförläggning i Mellansverige 2002. Tanken var att det skulle bli en samtidsdokumentation för museet, vilket hade passat bra inom ramarna för vår avdelnings vilja att dokumentera det svåra Sverige. Men det gick inte och i stället blev det mitt eget långa projekt med fältarbete under semestrar, helger och tillfälliga ledigheter. Så småningom fick jag ett smärre forskningsbidrag och tilläts ett halvårs tjänstledig. Kanske fick jag också andra ledigheter, jag minns inte. Att kunna bo hos vänner minskade kostnaderna.

Med start i denna förläggning följde jag sedan i flera år människor, som sökt skydd i Sverige, och jag tog del av deras ångest och oro efter avslagen. Många hade flytt i samband med upplösningen av forna Jugoslavien inklusive kriget i Kosovo och hade år av flykt bakom sig. Till slut valde inte så få att bli papperslösa i Sverige i ständig rädsla för att upptäckas och tvångsdeporteras. Jag fortsatte att hålla kontakt med några av dem. Andra försvann. En del deporterades tillbaka till Serbien, Bosnien och Kosovo, och jag reste dit och träffade en handfull deporterade familjer. För boken intervjuade jag också hjälpare inom asylrörelsen.²⁸

Tid, tillit, tilltro och bygga relationer

Fältarbetsmetoden bland flyktingar i Sverige var densamma som vid tidigare fältarbeten: intervjuer när det gick, men mer samtal, lyssnade, deltagande observation, använda tiden för att få mer kunskap om människor och miljön, hålla fast i kontakter och visa tillit och tilltro. Allt har varit av vikt när jag har tillåtits följa vad som händer under flera år. Att arbeta över tid betyder inte att jag ständigt har hållit på med just detta arbete. Men det har alltså inte varit fråga om just-nu-dokumentationer eller just-nu-studier.

Eftersom jag numera nästan aldrig gör bandinspelningar innebär fältarbete alltid att sent på kvällen i sängen och tidigt på morgonen dagen efter skriva ner vad jag minns av samtal och iakttagelser, samt att komplettera anteckningar gjorda på plats och under verkliga intervjuer. Jag har skrivit och skrivit så länge minnet

varit färskt väl vetande att nya intryck gör att man lätt glömmar detaljer i föregående möten och händelser. Varken med de hemlösa kvinnorna eller med flyktingarna i Sverige fungerade det särskilt bra med intervjuer. Gör jag intervjuer använder jag penna och papper och skriver intensivt.

Att skriva ner det man möter i fältet innebär tolkning, transkribering och redigering av det man ser och lyssnar sig till. Verkligheten kopierar sig inte, inte heller in i kameran. Det finns alltid någon som väljer vad som ska med, och som återger det på sitt sätt. Fältarbetet blir oundvikligen en produkt av en eller flera subjekt, som har syften. Och för att undvika missuppfattningar bör syftet/syftena med arbetet redovisas på något sätt.

Eftersom det är svårt att använda två uttryck samtidigt har jag med kamera bara ibland. Jag brukar välja att »i dag ska jag fotografera«. Av intervjuer kommer aldrig allting med eftersom jag inte hinner – om inte personen talar långsamt och kortfattat. Skriver jag ur minnet försöker jag skriva allt jag kommer ihåg, och jag vet att jag kommer ihåg ganska mycket om jag tar mig tid, koncentrerar mig och inte väntar för länge.

Med bandspelare skulle jag kunna citera mycket mer men en bandspelare har många olägenheter och passar inte mitt sätt att arbeta. Att gå igenom det inspelade efteråt tar för mycket av den tid jag vill använda för att vara ute på fältet. Under ett fältarbete arbetar jag i stort sett jämnt utom när jag sover. Jag lever med detta och har inte tid för annat. Jag vill också arbeta ensam, och skulle aldrig kunna fältarbeta med familj, vänner eller eventuella arbetskamrater med mig till orten. När jag har följt flyktingar och migranter i Grekland de senaste åren, har jag varit nästan bara inne i Aten på ständigt samma gator, samma platser och i samma miljöer. Ofta också med samma människor även om några kan komma till och andra försvinner.

I ett nästa steg ska materialet kanske bearbetas och redigeras för en publikation. Det tar jag inte upp här, men jag skriver om och skriver om, och stryker, och funderar över vad jag kan skriva av hänsyn till Den Andre och i förhållande till utrymmet och avsikten. Allt tar tid och går aldrig på rutin.

I fältarbetet i Grekland har en av svårigheterna varit att försöka förstå landet (omöjligt med Grekland) och att varken kunna grekiska eller persiska eller arabiska. Alla samtal har förts på engelska, ibland med tolk bland flyktingarna själva. Det har gått bra.

28 Annette Rosengren, 2009

När man fältarbetar som jag gör blir man mycket beroende av andra människor. Somliga blir nyckelpersoner, som man frågar till råds, som översätter och förklarar, och som inte minst leder vidare till andra människor. På Storbodaanstalten var den hemlösa och drogberoende Tommy en sådan person, bland de hemlösa kvinnorna bland annat Kajsa. Båda dog senare i överdoser. Under mitt avhandlingsarbete var det framför allt Lilian, när jag strax efter fältarbetade flera år i Bruksvallarna i Härjedalen var det Eva Erlingsson, som under en tid hade en central funktion i byns kamp för överlevnad, när jag var sysselsatt med ett stort projekt om bilkulturer var bilbyggaren Fedde i Hedemora den viktigaste för mig. På flyktingförläggningen i Mellansverige blev Daniella en nyckelperson, och sedan hon tvingats återvända var hon min assistent och tolk när jag reste runt i forna Jugoslavien. I Grekland har en av de främsta nyckelpersonerna varit den blinde Chaman Kiami från Afghanistan.

Vad är egentligen »svårt«?

Skulle det generellt vara svårare att tala med människor som har flytt eller med tjuvar, hemlösa och missbrukare än med mer mainstreamsvenskar? Eller i ett främmande land och på ett annat språk än svenska? Och skulle det vara svårare att följa människor som lever i marginella miljöer än arbetar på en svensk industri? Jag undrar.

Svårt kan syfta på metoden, miljön och människan. Hur gör man? Hur kommer man in i främmande sammanhang Och är det farligt, man kanske kan bli nedslagen, rånad? Svårt kan syfta på Den Andre som person, att människor kan bära på trauman, som man själv inte vet hur man ska förhålla sig till, eller på att missbrukare kan vara oberäkneliga. Det senare vill jag avdramatisera eftersom missbruk inte innebär att man aldrig kan tala med en person. Men som i alla sammanhang bör man kanske inte vara dumdristig, vad nu detta relativa ord innebär.

När det gäller traumatiska erfarenheter har jag skyggar som utfrågare. Jag borrar egentligen aldrig i skälen till att man har flytt, blivit beroende av alkohol eller droger eller befinner sig i kris. Många människor berättar om sitt liv, men jag biter mig inte fast i de värsta svårigheterna även om jag kan ställa frågor. Mest brukar jag lyssna och försöka visa respekt och medkänsla. Den Andre bestämmer vad som ska sägas. En anledning till försiktighet beror på att jag vet min begränsning.

Jag har inte professionell kompetens i att ta hand om en människa som blir våldsamt förtvivlad och kanske blir psykotisk. Vill hen berätta så lyssnar jag, och lotsar kanske i berättandet, i vetskap om att vi alla behöver människor som lyssnar när vi vill berätta. Jag har sett min roll som en hygglig, icke ifrågasättande person, vilket var särskilt viktigt när det gällde de hemlösa kvinnorna och männen i fängelset. Men visst gör man fel ibland, och naturligtvis har jag upplevt att folk tycker att jag är för frågvis, och inte heller är lustig eller underhållande, och att de drar sig undan.

Dessutom har jag oftast varit mest intresserad av överlevnadsvardagen i den situation som råder, den som jag kan bli visad. I fokusering på materiella, sociala, juridiska, humanitära och ekonomiska villkor som man lever i nu sitter den etnologiska samtidsdokumentaristen i mig. Men det handlar också om att vilja se själv och inte bara få beskrivet eller kommenterat i andra hand. Jag är inte så intresserad av att »bara« förmedla eller analysera andras berättande, jag vill delta, observera och berätta själv.

I svåra miljöer och osäkra sammanhang är bland det viktigaste att visa andra människor tillit och tilltro i stället för misstro, ifrågasättande och rädsla. Var mot andra ungefär som du själv vill bli bemött.

Jag har aldrig utsatts för något farligt. Många gånger har jag på avstånd uppfattats som en ofarlig person kommande från någon kyrka. När jag har varit i vad som andra bedömer som »farliga« miljöer har jag haft någon med som har introducerat mig, åtminstone i början, och jag har lyssnat till råd från subkulturens medlemmar – om man nu kan kalla också flyktingars liv i en stad för en subkultur. Homogen är den i alla händelser inte genom sina olika etniska kulturer.

Jag har egentligen aldrig sett skäl till att vara rädd och har aldrig råkat ut för något. Dessutom har jag garderat mig genom att klä mig anspråkslöst och inte ha mycket pengar på mig. Att ödmjukt inse att under andra omständigheter kunde Den Andre framför dig vara du själv, tror jag är det viktigaste under ett fältarbete bland utsatta och exkluderade och då kommer mycket annat på köpet.

För att sammanfatta vad som behövs förutom tid och att visa tillit och tilltro så är det detta: att kunna lyssna och lotsa i berättandet utan att avbryta och ha bråttom, att vara försiktig med frågor utan att vara för försiktig (en avvägning ihop med en magkänsla?), att komma tillbaka och hålla kontakt, att vara närvaran-

de i stunden samt att lägga fokus på Den Andre, inte på mig själv. I fältarbetet handlar det inte om att båda parter tar ungefär samma utrymme utan om att lyssna, lotsa och visa empati och gärna omsorg.

Förebilder

På 1970-talet mötte jag dokumentärfotografin, som var dominerande genre inom svensk fotografi då. Jag gick en utbildning och lärde mig fotografering, mörkrumsarbete, fotografins historia och om fotografers förhållningssätt. Sune Jonsson var idol för många unga fotografer, och det blev han även för mig. Hans svartvita fotografier av människor i Västerbotten och deras vardag grep mig, och hans ord om behovet av miljökunskap, tid samt personliga kvalifikationer till att fördjupa sin inlevelse och sitt sociala engagemang och medmänskliga ansvar, som i hans fall gällde dokumentärfotografin när den var som bäst, stämde med vad jag själv trodde på som etnolog. Dokumentärfotografin definierade han »som en konstform, som beskriver omvärlden utifrån en personlig vision, som grundar sig på djup kunskap och stark inlevelse« och att kvantitet är en del av det dokumentära formspråket.²⁹ Djup kunskap, stark inlevelse och kvantitet satte sig starkt i mig. Att hans fotografi och berättelser var till för »den som vill öka sitt vetande«, som han formulerade det, var tröstande. Aldrig någonsin har jag nått upp till Sune Jonssons nivåer på fotografi och subtilt berättande, men jag har gjort det jag har förmått och tror heller inte på att försöka kopiera vad andra människor gör. Förebilder är vägledande och viktiga, men sedan måste man hitta sitt eget.

Andra författares och forskares böcker har också varit inspirerande och förebildande, som den amerikanska folkloristen Barbara Meyherhoffs *Number our Days* (1978) med sin täta studie av åldringar på ett judiskt ålderdomshem i USA. Med många detaljer och i ömsint ton beskrev hon ålderdomens villkor och fysiska och mentala nedsatthet. Reportens James Agees och Walker Evans' kända *Let Us Now Praise Famous Men* (1941) har av och till inspirerat. Agees text är baserad på tre veckors dygnet-runt-samvaro med tre urfattiga vita arrendatorsfamiljer i den amerikanska södern. Tiden är depressionen under sent 1930-tal. Etnologen Billy Ehns wallraffliknande studie på en svensk kemisk

industri inspirerade för länge sedan, men wallraffandet blev aldrig min metod. Fotografen Anders Petersens fotografi från insidan av ett fängelse, baserat på flera års närvaro, var viktig inför min fängelsestudie och innan jag åkte dit träffade jag Anders P. Han gav råd och antydde vad jag kunde komma att möta.³⁰

Mer från dokumentärfotografin än från etnologin har jag lärt mig närvarons betydelse i fältarbetet, att vara tillgänglig när tillfälle ges och att våga visa tillit. Jag har inte gått hem när klockan har slagit fem, jag har inte behövt avbryta för att göra något annat eller för att jag är hungrig, i stället har jag haft en macka i fickan. Från fotografer som Sune Jonsson och Anders Petersen har jag lärt mig mycket om förhållningssätt. Mina böcker har sedan pendlat mellan nivån att berätta från fältet och att lyfta texten till ett mer övergripande plan, det vill säga att placera i ett vidare sammanhang det som ögon och öron har uppfattat. Men teoretiker har jag aldrig varit.

Fältarbete i Aten bland flyktingar och immigranter

Under våren och sommaren 2015 var båtflyktingarna till Grekland och Italien från Syrien, Afghanistan, Irak, Eritrea och andra länder fler än någonsin. Enligt FN:s flyktingkommisariat upplever världen nu den största flyktingkatastrofen sedan andra världskriget med sextio miljoner flyktingar runtom i världen. När 2015 har passerat har mer än en miljon flyktingar kommit i båt över Medelhavet till Grekland och Italien under året. Två tredjedelar har anlänt till Grekland, som är ett mycket, mycket mindre land än Italien, med mångdubbelt sämre ekonomi och med en sedan länge dokumenterad oförmåga att ta emot och hysa flyktingar. Detta kommer dessutom mitt i landets djupa ekonomiska kris med sina otaliga näst intill olösliga problem.

Grekland har varit entrén till Europa för hundratusentals flyktingar och migranter tidigare om än inte som 2015. Så hade det varit under ett par år hösten 2011 när jag började fältarbete i Aten. Flyktingar och migranter hade kommit in i EU lika »irreguljärt« som de tvingas göra nu eftersom EU:s visumpolitik, transportörsavtal och andra regler inte ger presumtiva flyktingar möjlighet att resa in reguljärt och säkert. Ingen ville stanna i Grekland då, få vill egentligen stanna idag men de har

29 Sune Jonsson, 1978

30 Anders Petersen, 1984

*Aten 2011–2015.
Foto Annette Rosengren.*

fastnat i landet genom stängda gränser och EU:s politik. 2011 till första halvan av 2017 skickade inte EU-länderna tillbaka asylsökande flyktingar till Grekland trots ländernas överenskommelse om att första EU-land en flyende, som vill söka asyl, kommer till ska vara det land som hanterar asylprocessen. Det finns mycket att förklara om Grekland, EU:s asylpolitik, frånvaron av säkra vägar in i EU för dem som vill söka asyl och Dublinöverenskommelsens orättvisa fördelningen av ansvar för människor på flykt, men jag hänvisar till mina nu två böcker om Grekland och människor på flykt. Man ska också komma ihåg att även om Bryssel bidrar med pengar till mottagningsländerna och EU-länders ledare talar om humanitet, så går lika mycket pengar eller mer till att bygga stängsel och finansiera gränsbevakning. Konsekvensen blir inte färre flyktingar och migranter i EU utan dyrare och farligare resor in och att fler dör.

Idag med de många flyktingarna från Syrien och med den nuvarande grekiska vänsterregeringens uttalanden finns en medvetenhet i Grekland om att de många människor som kommer över havet är flyktingar och inte arbetsmigranter. Den medvetenheten fanns

*Aten 2011–2015.
Foto Annette Rosengren.*

inte 2011. Alla kallades för »illegala immigranter«, delvis kanske som en följd av att Grekland tills nyligen hade haft en ekonomisk bra femtonårsperiod när jordbruk, byggindustri och servicenäringar varit beroende av migranter på ungefär samma sätt som Italien och Spanien då. Media informerade mest om »illegala immigranter« som tog jobben från grekerna. Men många var flyktingar, då främst från Afghanistan men också från andra länder.

Svårigheterna för flyktingar i Grekland var oändliga eftersom staten ofta inte ens gav hjälp till sjuka flyktingar. För att få ens någon hjälp måste man vara registrerad som asylsökande, men under ett par år runt 2011 var det nästan omöjligt att lämna in en asylansökan, särskilt för de många män som kom utan småbarn och familj. I Sverige finns flyktingförläggningar utspridda över hela landet, men i Grekland samlades nästan alla flyktingar i Aten sedan de väl kommit över gränsen, hittats av polisen och registrerats. De jag träffade och var hemma hos trängde ihop sig i överbefolkade lägenheter och rum för att spara pengar, eller de sov i parker eller i utdömda hus. Tänk er problemen med toaletter, hygien och klädtvätt! De svalt knappast eftersom hjälporganisationer delade ut mat och ordnade soppkök, och affärer ibland ställde ut matvaror som inte kunde säljas. Under 2012–2014 dominerades gatulivet i områden där flyktingar och migranter brukar röra sig av de många polisraziorna. De som inte hade id-papper och tillåtelse att vistas i Grekland stängdes in i läger. Under en period förnyade inte polisen tillstånd, som regelbundet ska förnyas, och människor framstod som utan tillstånd att vistas i landet. Framför allt män drab-

Aten 2011–2015.

Foto Annette Rosengren.

bades av razziorna. Många hade varit instängda över två år i läger när den nya vänsterregeringen i början av 2015 släppte alla som varit inlåsta mer än sex månader. Lägren hade då kritiserats av bland annat FN:s tortyrkommitté som omänskliga.

Hela tiden försökte flyktingarna hitta möjligheter att komma ut ur Grekland och till ett annat EU-land med bättre skydd. Vägen vidare var liksom vägen in farlig och knuten till smugglare och smugglarnas allt högre priser.

Hur har jag burit mig åt i Aten? Hur har jag fått kontakter? Inför en inledande tvåveckorsresa på nyåret 2011 frågade jag mig fram inom det svenska nätverk av asylstöd som jag redan hade. På så sätt fick jag kontakt till ett par organisation i Aten. När jag kom tillbaka till hösten fortsatte jag på samma sätt, och som vid andra fältarbeten ledde människor jag blev bekant med – Chaman, Azim, Reza, Zarif, Abdoul, Hussein, Ba och så vidare – mig vidare till viktiga platser och

sammanhang. Metoden har varit densamma som tidigare: samtal, intervjuer, observationer, deltagande, komma tillbaka många gånger, upprätthålla kontakter, lyssna, närvara, höra mig för, visa tillit och tilltro, hjälpa om möjligt, och hålla kontakt över tid. Jag hittade också fram till forskare, publicister och professionellt verksamma jurister, socialarbetare och volontärer vid olika frivilligorganisationer.

Under tre månader hösten 2011 gjorde jag det långa, sammanhållande fältarbetet. Genom grekiska bekantas bekanta i Stockholm hittade jag en billig bostad i den delen av Aten där de flesta flyktingar lever. Ett mindre resestipendium betalade tre månaders hyra, vatten och elektricitet. Så småningom kom ett författarstipendium, lite pengar från en forskningsfond, och slutligen två tryckningsbidrag till boken. Efter hösten 2011 har jag kommit tillbaka till Aten ungefär tre gånger om året och har hållit kontakter genom telefonen och mejl. Så kommer det antagligen fortsätta en tid till.

Människorna jag följer är från Afghanistan, Sudan och andra länder. De kom till EU några år före den folkvandring av flyende människor, som pågick 2015. Bland dagens flyende är majoriteten flyktingar från Syrien men fortfarande är många nyanlända från Afghanistan där säkerhetsläget blir allt sämre. Ingen ville stanna i Grekland men det var mycket svårare då att komma vidare in i EU än det har varit under sensommaren 2015.

Vad jag var mest intresserad av 2011 var att följa hur flyktingar överlevde i Grekland med de enorma svårigheter som fanns och med en stat, ett samhälle, vars lilla hjälp i stort sett helt är knutet till frivilligorganisationer, som många gånger är EU-finansierade till stor del. Samtidigt har Grekland plågats av svår ekonomisk kris, växande fattigdom och ökad främlingsfientlighet och nyfascism. Men samma fältarbetsmetod som tidigare har fungerat.³¹

EU:s försök till en gemensam asylpolitik med alla sina bestämmelser och direktiv har aldrig fungerat human och solidariskt. Nu pågår inom EU arbetet med att lagstifta om en mycket repressiv asylpolitik, som blir tvingande för medlemsländerna och som bland annat ska skicka tillbaka flyktingar till länder utanför EU som de har passerat och som nu förklaras som säkra, till exempel Niger, Chad och Sudan.

När människor riskerat livet och tagit sig till ett EU-land får långt ifrån alla asyl. Många misstros, kan inte bevisa sin identitet och länder eller landsdelar uppfattas som säkra av myndigheter, tvärtom vad människ-

or därifrån vet. Det drabbar bland annat många män från Afghanistan.

Jag slutar med att citera vännen Azim från ett av våra telefonsamtal när han var papperslös i England. Han hade då kommit till Europa på flykt från ett liv som svårt diskriminerad och rättighetsberövad afghansk flykting i Iran.

I Grekland var jag tvungen att be kyrkorna om mat för att överleva. Jag har aldrig bett om mat förut eller sovit i parker utan jag har vuxit upp med att man måste vara oberoende och försörja sig själv. ... Så kom jag hit till England, men jag kommer aldrig att få papper här. När mitt treåriga uppehållstillstånd i Italien går ut finns ändå mina fingeravtryck där och tar polisen mig här skickas jag tillbaka även om uppehållstillståndet i Italien har gått ut. Och i Italien finns inga arbeten för oss flyktingar.

Azim greps senare, återvände till arbetslöshetens Italien, men har i dag ett dåligt betalt arbete.

Många som flytt till Sverige har Dublindeporterats till Italien, och alltför många från Afghanistan har nekats uppehållstillstånd och deporterats till Kabul de senaste två-tre åren. Två av dem följer jag, men att berätta om dem ryms inte här. Nu finns en stark och bred rörelse för att rädda de många ensamkommande, skyddssökande barn och ungdomar, som hotas av avvisning till Afghanistan.

³¹ Annette Rosengren, 2014

Författaren

Annette Rosengren har fått sin utbildning till etnolog vid Stockholms Universitet, där hon doktorerade 1991. Hon har utfört många etnologiska fältarbeten vid och utanför sin mångåriga anställning vid Nordiska museet. Med åren har Annette alltmer blivit författare och idag har hon förtroendeuppdrag inom Sveriges författarförbunds facklitterära sektion. Hennes återkommande fråga genom åren har varit hur människor försöker skapa sig ett hyggligt liv. Med den frågan har hon följt kvinnor och män i svenska mindre samhällen, kvinnor i hemlöshet på Stockholms gator, och människor på flykt i såväl Sverige som i Grekland. Annettes texter bygger i regel på långvariga fältarbeten samt ambitionen att placera den empiriska texten i övergripande mer strukturella sammanhang. I boken *Springa på vatten. Transit Grekland. Om flyktingar och migranter i EUs utkant* (2014) följer hon flyktingar från Afghanistan och andra länder, som har fastnat i Aten och försöker överleva, trots grekiska statens oförmåga och ovilja att ge stöd och rättssäkerhet. I *Röster från Aten och Samos* (2017) berättar och reflekterar människorättsförsvarare kring landet, flyktingpolitiken och beroendet av EU.

Referenser

Litteratur

Agee, James & Walker Evans, 1974 (1941). *Let Us Now Praise Famous Men*. New York: Ballantine Books.

Jonsson, Sune (1986). Nio funderingar kring 1/125-delnen. *Meddelandel Fotografiska museet*. 1986:4, s. 4-6

Meyerhoff, Barbara (1978). *Number Our Days*. New York: Simon & Schuster.

Petersen, Anders, (1984). *Fängelse*. ETC/P. A. Norstedt & Söners Förlag.

Rosengren, Annette, (1991). *Två barn och eget hus. Om kvinnors och mäns världar i småsamhället*. Carlssons.

Rosengren, Annette, (2003). *Mellan ilska och hopp. Om hemlöshet, droger och kvinnor*, Carlsson.

Rosengren, Annette, (2009). *Vinna eller försvinna. Om flykt, asyl och hjälpare*, Carlsson.

Rosengren, Annette, (2014). *Springa på vatten. Om flyktingar och immigranter i EUs utkant*. Carlsson.

Min vän i Aten

Annette Rosengren

Vi blev bekanta en lördag på Helping Hands hösten 2011 i Aten. En ung man, en pojke, tyckte jag, kom fram och sa att han hade en mycket speciell historia att berätta och undrade om jag var intresserad. Intill sig hade han en lång, ung man, som han höll i handen. Pojken bar stora solglasögon.

Det tog ett tag innan jag förstod att han var blind. Ändå hade han lyckats ta sig till Europa irreguljärt som alla andra flyktingar, vandrande på smala stigar i bergen mellan Iran och Turkiet. Men han är mycket mer speciell än så, och vi skulle utveckla en nära kontakt, som består.

Denne unge man satte mig i kontakt med många andra afghanska flyktingar i staden. Under åren som gick uppdaterade han mig med information, berättade om vilka som lyckats lämna Grekland och som fortfarande var kvar, och om det allmänna läget med de otaliga svårigheter som har rått och rår i Aten för människor som har flytt. Han tolkade mellan dari och engelska otaliga gånger, och i hans sällskap kunde jag hälsa på hos anhöriga till afghanska flyktingar i Sverige och som bett att jag skulle söka upp barn och makar som var kvar i Aten och väntade på familjeåterförening. Det har varit mycket hjälp från hans sida, och ibland hjälp från mig till honom, men vi har också varit glada och förtjusta åt att ses igen när jag har kommit, och nu har vi känt varandra i sex år. Hur många gånger har han inte bjudit på te och många, många gånger har vi ätit ris och kyckling eller ris och kebab tillsammans.

Och hur många gånger har jag inte hört i telefonen, alltid med glad röst »hallo Annette, how are you, everything ok, how are you?« och så lite skratt.

Fem år levde han i Aten innan han lyckades resa ut ur Grekland lagligt. Nu har han asyl i Holland. Jag har saknat honom mycket i Aten. Vi som har vandrat runt så mycket på Atens gator i armkrok. Och vem ska tolka åt mig? För tolkning handlar inte bara om att översätta ord, utan också om att vara allmänt väl-informerad och ta egna initiativ. Ingen annan har varit som han i det fallet.

Som många afghanska flyktingar i Europa tillhör han den etniska minoriteten hazarer. Hazarerna har generationer av förtryck och förföljelse bakom sig och många lever i Iran som mycket diskriminerade tillfäl-

liga invånare. Hans familj kommer från det inre av Afghanistan och flyttade till Iran när han var sex år. Som för de flesta var flyttningen en fråga om flykt från talibanerna, och jag går inte in på detaljerna här. I Iran är afghanska flyktingar i stort sett alltid diskriminerade och hänvisade till kroppsarbete, industriarbete eller enklare handel, och där de inte tilläts vara ens egna företagare. Barnen tvingas arbeta tidigt för att försörja familjen och de flesta har bara gått några år i skola om ens det. Numera tvingas många leva som papperslösa och kan deporteras till Afghanistan när som helst. Där har de i allmänhet ingenting utan blir internflyktingar. Det är en bakgrund till att så många unga ensamkommande afghaner har sökt asyl i Europa.

Som barn var han tekniskt intresserad och började tidigt arbeta med att laga kylskåp, spisar och motorcyklar. Men så fick han gråstarr och sjukvårdsbehandlingarna misslyckades. Bara läkare i Europa eller i USA kan hjälpa dig, sa iranska läkare. Då föddes tanken att han måste till Europa.

Varför får en ung man gråstarr, något som man förknippar med åldrande? Ganska tidigt i vår bekantskap kontaktade jag en svensk ögonspecialist tillsammans med kopior av grekiska läkares diagnoser - som jag fått översatta till svenska genom bekanta. För ni måste förstå att jag har aldrig mycket pengar att röra mig med utan måste alltid lita till kostnadsfri hjälp via kontakter. Den svenska läkaren sa att gråstarr på unga kan utlösas genom slag.

När jag berättade det, skrattade han lite och sa att ja, ja, det finns så många förklaringar till min gråstarr. En kväll på en buss berättade han om sitt ifrågasättande och sin oräddhet redan som barn, och hur han ställde mullorna till svars eftersom de inte lever enligt Koranen. Vi hade varit och hälsat på en av hans vänner, en rullstolsberoende kurd från Iran, som då bodde under gräsliga omständigheter i källaren på ett övergivet hus. Frågvisheten hade lett till att han, min unge vän, greps av iranska polisen och sattes i häkte och fängelse flera gånger, trots att han var barn. Men så dömer också iranska domstolar barn till döden, så ingenting förvånar. Myndigheterna kunde inte tro att en så ung människa själv kunde ställa så kloka frågor utan me-

nade att utländska fiender låg bakom. I fångelset blev han torterad, säger han.

I tanke att få hjälp med sina ögon i Europa sålde han verktygen, tog ut sina sparpengar och började resan i sällskap med tre jämnåriga, som lovade hjälpa honom. Från en stad nära gränsen till Turkiet ringde han hem och bad sin oförberedda pappa skicka mer pengar. En bit av resan vandrade de till fots på smala stigar uppe i bergen mellan Iran och Turkiet. Pojkarna gick i rad och kamraterna höll hans händer mellan sig. Samma sak när de hasade ner för slänterna på turkiska sidan, de höll honom emellan sig. Liksom när de gick vilse tre dygn i gränsmarkerna mellan Turkiet och norra Grekland och kunde ha dött.

Så småningom kom de till Aten. Det var sommaren 2010, ett år när 28 000 människor med afghanskt medborgarskap reste in i Grekland. Då gick resrutten över Evrosområdet i norr. Sedan gick den återigen över havet till öarna, där så många har mist livet. I Grekland kallades de illegala, och bemöttes på ett sätt som det inte finns utrymme för att gå in på här. Varför de reste in utan pass och visum har med EU:s visumkrav att göra och att flyktingar inte ges visum. Det här är en stor sak i sig och många stora och små rättighetsorganisationer i Europa kräver säkra vägar in i EU för flyktingar, som söker asyl.

Som ensamkommande minderårig fick han plats i ett boende i Aten. Här lärde han sig snabbt grekiska och fick kontakt med en tidigare EU-parlamentariker som förblev ett stort stöd genom åren.

Men han klarade mycket själv. Medan andra unga män bodde i parker fick han, när han fyllt 18 år och räknades som vuxen, ett enkelt hotellrum eftersom han har ett så svårt funktionshinder och saknade pengar. Rummet i Hotell Aris nära Omoniaplatsen blev en mötesplats för många afghanska män i Aten. De vilade ut hos honom några timmar, de duschade och tvättade kläder, de drack te (han hade vattenkokare och tekoppar på rummet) och de bytte information och pratade allmänt. Här var också jag många, många gånger.

Häriifrån blev han utslängd av Grekiska flyktingrådet, och under några nätter var han hemlös. Vad som hände och hur han sedan kom tillbaka till hotellet, berättar jag i *Springa på vatten. Transit Grekland*.

Ett drygt år senare fick han hjälp av en grupp amerikanska missionärer, som betalade hyran i en liten etta för honom. Efter det flyttade han in i den typ av boende som de flesta afghaner i Aten har levt i, det vill

säga ett antal människor delar en lägenhet och den som står för andrahandskontraktet samlar in hyrespengarna varje månad. Här brukar också några helt utan pengar bo gratis eftersom de andra förbarmar sig. Ofta rör det sig om fem-tio personer per rum.

Han hade nu sitt främsta stöd i en vän från Kabul och delade rum med honom och en grupp andra män. I ett annat rum bodde en afghansk familj från Iran, som blev hans nära vänner i flera år. Praktiskt sett var nog familjen mer beroende av honom än han av dem, men de var alla känslomässigt bundna till varandra och storgrät vid familjens efterlängtade resa till Tyskland. Vid den här tiden talade han grekiska mycket bra och var allmänt hjälpsam i den afghanska diasporan med att tolka och hjälpa till vid sjukhusbesök och i andra sammanhang. Han hade lärt sig mycket om det grekiska samhället och kunde förklara och ge råd. Afghaner sökte sig till honom, han var välkänd bland många och stötte ofta på bekanta på gatorna.

Med vännen och familjen delade han länge en annan lägenhet, där ett antal män bodde i det stora rummet och en annan familj i ett fjärde rum. Hans och vännens lilla rum blev lite som ett andra hem för mig även om jag inte sov där. Det var många andra som också kom dit på besök. Den här lägenheten var hans sista hem i Aten. Kort tid efter att han rest till Holland miste vännen andrahandskontraktet. Delvis hade det att göra med att hela situationen förändrades i Aten hösten 2015 när vägen upp genom Balkan och vidare norrut i EU öppnats och afghanerna inte längre vistades långa tider i staden.

Under åren i Grekland blev han en vuxen man. Hjälp med sina ögon fick han inte, inte heller ett försörjningsstöd. Det fick ingen, och hjälporganisationernas verksamhet var nödvändig för alla. Men så småningom kunde han hanka sig fram genom att tolka mellan dari, grekiska och engelska för ett par missionärsorganisationer, som bedriver socialt arbete i Aten. Genom missionärerna blev engelskan, som han studerat kvällstid vid ett språkinstitut i Iran, flytande. Han tolkade vid bibelstudier, lärde sig mycket om kristendomen, men betraktar sig idag mer som ateist än som kristen.

Ett halvår arbetade han som tolk åt polisen. Pengarna använde han till att få sin tidigare afghanska trolovade från Iran välbehållen till Aten. Vilket i sig är en lång och dramatisk händelse med många irrvägar. Liksom vad som hände när hon väl kommit.

Ja, han blev man under åren i Aten. Han var

förälskad ett par gånger, och afghanska unga kvinnor drogs till honom, som efter afghanska förhållanden är en så ovanligt öppen och jämlik ung man, och som antagligen kan ha en särskild attraktionskraft i att inte kunna se dem. Han började ta för sig av livet som unga människor gör. Han började röka och få smak för öl. Och ändå är det mycket han inte kan göra eftersom han inte ser.

Efter nästan fyra års väntan fick han ett tillfälligt humanitärt uppehållstillstånd i Grekland och ett tillfälligt pass. Med det kunde han resa runt några veckor i Europa, och han var hos mig i Stockholm ett par dygn. På Irans ambassad i Stockholm lyckades han få ett tillfälligt visum till Iran och kunde hälsa på familjen efter att under fem år bara ha talat med dem i telefonen då och då.

Han tycker mycket om Grekland och även om han har levt i vad många skulle säga misär, har han levt där som fisken i vattnet. Det finns alltid någon som kan

hjälpa honom eftersom människor vill vara med honom. Han är en vänlig människa, hjälpsam, gladlynt, klok, intelligent, diplomatisk och har förmåga att hantera besvärliga situationer. Men han vet att han inte kommer att få hjälp med sina ögon i det fattiga Grekland och ett framtida uppehållstillstånd och arbetstillstånd för honom där är mycket osäkert. Därför sökte han asyl i Holland och fick det.

Vad hände med den länge afghanske ynglingen som var med den där gången hos Helping Hands? Jag har följt honom genom åren per telefon. Som många afghanska unga män har han tvingats irra omkring i Europa. Efter ett par år som papperslös i England fick han tillfälligt italienskt uppehållstillstånd. Han lever i Rom och vi har träffats ett par gånger.

Dessa tillfälliga uppehållstillstånd, som nu också Sverige har infört, är så inhumana och gör människor så otrygga och oroliga!

Helgen då våldet tog över – att dokumentera en minnesplats

Birgitta Witting

Söndagen 30 mars 2014 möttes Helsingborgs IF, HIF och Djurgårdens IF, DIF, i årets första allsvenska match, men det som skulle ha blivit en fotbollsfest slutade i en tragedi.

I den här artikeln kommer en inblick att ges i vad som hände i Helsingborg och hur vi i personalen på Kulturmagasinet dokumenterade den minnesplats som uppstod.

Först lite kort om Kulturmagasinet: Kulturmagasinet är en kommunal institution där ungefär tjugo personer arbetar med insamling och förvaltning av Helsingborgs museisamling, dokumentation av stadens kulturarv, kulturmiljövård och offentliga konst. Vi ansvarar även för det medeltida borgtornet Kärnan.

En belägrad stad

Lördag 29 mars började bortasupportrar från Djurgårdens IF anlända och de skulle bli många, omkring 4000. Redan natten mot söndagen blev kaotisk med flera fall av grov misshandel och upplopp. I centrala Helsingborg stormade ett tiotal djurgårdssupportrar in på krogen *The Headless Swan* i jakt på HIF:are: »Helsingborg nu jävlar ska vi döda er«, ropade angriparna. »De var överallt och slog omkring sig på allt och alla. Värst var det som hände i soffan längst in i lokalen. Där satt två tjejer i tjugooårsåldern och det blödde kraftigt från deras ansikten. De träffades av flaskor, glas och stolar som killarna kastade på dem, helt besinningslöst. Pappan till en av tjejerna var på plats och han la sig över sin dotter för att skydda henne«, berättade krogägaren Michel Cavalli efteråt. (Helsingborgs Dagblad 5/4 2014)

Några dagar efter händelsen publicerade Helsingborgs Dagblad, HD, ett upprop till sina läsare på nätet att de skulle lämna sin berättelse för att tidningen skulle kunna kartlägga kaoset. På en karta över Helsingborg kunde man sedan klicka sig mellan olika minnen. Från det uppropet är artikelns titel lånad och nedanstående citat och uppgifter är hämtade därifrån. (<http://www.hd.se/lokalt/helsingborg/2014/04/05/helgen-da-valdet-tog-over/>)

Flera personer, som befann sig vid krogen *Bara Rock* vid 23-tiden, blev vittnen till hur två eller tre djurgårds-

fans blev misshandlade. Männerna attackerades av flera personer. Helsingborgaren Charlotta minns:

– Den ena djurgårdaren blir påhoppad och inkastad med huvudet först i en av rutorna på *Bara Rock*, sedan ligger han på marken och blir sparkad i huvudet, ryggen, magen. När HIF-huliganerna ser en av dom andra djurgårdarna springa så springer dom efter honom och slår ner honom precis utanför restaurang *Viking*. Vi hjälper den första upp och tvättar av hans sår och sen tar vi han till *Viking* där hans andra kompis är som blev misshandlad.

Natten fortsatte att vara kaotisk med flera fall av misshandel och först vid kvart över tre på natten bedömde polisen att ordningen återgått till en normal helgnivå. På säkerhetsmötet nästa dag fanns inga tankar på att ställa in matchen.

På söndagen före matchen, sökte de olika supportrarna vid flera tillfällen konfrontation med varandra. Jonas, som deltagit vid HIF:arnas uppladdning berättar:

– Helt plötsligt börjar HIF:are utanför *Helsing (Bar och Matsalar, författarens anm.)* skrika »De kommer! De kommer!« Jag går ut och tittar och ser ett gäng på 60–70 av Djurgårdens bråkstakar komma upp mot oss genom Stortorget. Det kändes som att antalet poliser i närheten var alldeles för få. Djurgårdarna lyckas komma en bit upp innan dom möts av HIF:s bråkstakar och där blir det fight mellan båda grupperna och polisen som försöker avstyra det hela. Bara sekunderna senare börjar andra HIF:are uppmärksamma ett djurgårdsgäng på 150 personer som snabbt närmar sig från Mariakyrkan. Polisen har ingen koll på detta trots helikoptern i luften och HIF:are skriker för fulla halsar för att få polisernas uppmärksamhet. Djurgårdarna lyckas ta sig hela vägen fram till *Helsing* och folk bokstavigt talat springer in i restaurangen av rädsla. Jag brukar inte känna mig rädd eller otrygg i liknande situationer men polisens frånvaro var skrämmande i detta läge.

Så var det till slut dags för supportrarna att marschera mot Olympia via Drottninggatan, Nedre Långvinkelsgatan och S:t Pedersgatan. En 43-årig man och hans sällskap valde att gå en annan väg, via Terrasstrapporna.

På trappavsatsen mötte han en 28-årig man, vars knyt-nävsslag ledde till att han avled.

På den norra läktaren på Olympia spreds snart dödsbudet via supportrarnas mobiltelefoner och stämningen blev snabbt aggressiv. Utanför stadion hördes djurgårdssupportrars rop: »Mördare, Mördare, Mördare« och efter att fotbollsplanen stormats, avbröts matchen. Stämningen var kaotisk och skräckfylld för många. Roger försökte ta sig hem i kaoset:

- När de rusar mot oss är det flera människor, barnfamiljer och andra som springer in under västra läktaren och sliter i dörrar och galler för att de vill komma in och komma i skydd, de blir livrädda.

En av angriparna siktar in sig på honom eftersom han har en HIF-halsduk runt halsen och slår honom i huvudet.

- När jag mötte hans blick kändes det som han bara ville döda mig.

Miriam som försökte ta sig från arenan minns:

- Vi blev jagade när vi gick ifrån Olympia av tio till femton maskerade djurgårdare. De skriker »ni ska dö allihop« och jagar oss med järnrör. Folk sprang över bilar och rätt ut på gatan. De flydde för sina liv,

Minnesplatsen

Omedelbart efter händelsen som ledde till 43-åringens död, började en minnesplats växa fram. I en cirkelformation lades klubbhalsdukar, klubbtröjor, gravljus, hälsningar och blommor.

Kvällen den 31 mars arrangerade HIF:s supporterklubb Kärnan en manifestation mot fotbollsvåld, »Nu räcker det«, där tusentals människor samlades. Människor var ledsna, chockade och arga. Det var både en manifestation för en människa som mist sitt liv men även för hela förloppet: den våldsamma incidenten på *The Headless Swan* och supportrarnas marsch till matchen. Känslan av att Helsingborg var en belägrad stad där ingen vågade gå ut. Helsingborgarna ville återta sin stad.

- Det är vi som är de goda krafterna. Det är vi som tillsammans säger att nu räcker det!

sa Martin Nilsson, ordförande i supporterklubben Kärnan. HIF:s ordförande Claes Olsson talade om övergrepp på sporten, om en allt hårdare attityd på fotbollsmatcher, brist på respekt mot dom andra och att hela

Minnesplatsen morgonen den 31 mars 2014.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet.

samhället måste stå enat för att fotbollen skall bli en positiv kraft och upplevelse.

Therese Kruse, avdelningschef för Kulturmagasinet, besökte manifestationen:

- När jag anländer till Terrasstrapporna strax före sju är det fullt med folk kring minnesplatsen. Folk som står längs Terrasstrappornas räcken, i trappan och längs sidorna och folk som är på väg ner till Stortorget där samlingsplatsen är för manifestationen. Minnesplatsen har växt så det knappt går att ta sig förbi längs sidorna, det är väldigt trångt att ta sig förbi. Folk har stannat i sidotrapporna så det är omöjligt för mig att ta mig ner till Stortorget där det är tjockt av folk, säkert flera tusen personer. Det är mycket ungdomar, men också vuxna, barn och familjer med barnvagnar finns representerade.

- I mittrappan står personer med facklor och sedan inleder supporterklubben Kärnans ordförande manifestationen med ett tal, följt av HIF:s klubbordförande. Därefter hålls en tyst minut för den avlidne Djurgårds-

*Till manifestationen den 31 mars samlades flera tusen personer.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet*

supportern och det är en mäktig känsla när flera tusen personer står tysta.

– Allt folk på torget uppmanas sedan att gå uppför trapporna och förbi minnesplatsen för att hedra den avlidne och lägga sina minnessaker eller blommor. Det blir trångt och tar tid att ta sig uppför trapporna, men minnesplatsen växer med fler halsdukar, banderoller, blommor och ljus från en mängd olika sportklubbar. Efter tjugo minuter är kön förbi minnesplatsen fortfarande lång. Många stannar kvar längs räcken efter att ha kommit uppför trapporna för att stå och titta på minnesplatsen och hur den växer.

Insamlingen

På Kulturmagasinet insåg vi att det här var en händelse som vi borde bevaka, bevara och dokumentera. Vi ansåg att det var viktigt att bevara minnet av händelsen där så många tog ställning mot våldet. Arbetet med dokumentationen skulle involvera en stor del av personalen på olika sätt, så i ett möte samlades vi från

olika yrkesgrupper: chefer, antikvarier, konservatorer, magasinpersonal och fotograf, för att diskutera tillvägagångssätt. Hur skulle vi utföra dokumentationen och vad skulle tas in till samlingen? Då vi alla var emotionellt påverkade kom diskussionen till största delen att handla om etiska frågeställningar och åsikterna gick delvis isär. Några tyckte att det räckte att ta bilder och frågade sig med vems rätt vi skulle ta in föremålen. Vad skulle de personer tycka, som lagt dit dem? Det var ju deras privata tankar. Någon annan funderade istället på om vi skulle dokumentera grundligt och ta reda på hur många halsdukar som lagts på minnesplatsen och anteckna alla klubbar som fanns representerade. Skulle vi ta in allt? Om inte, vad skulle vi välja ut?

Beslut fattades – att vi skulle samla in delar av minnesplatsen. Vi kunde omöjligt ta hela då den efter ett par dygn hade växt och kom att omfatta nästan hela den plåtå i Terrasstrapporna där händelsen ägt rum. Kulturmagasinet fotograf, Sven-Olof Larsén hade redan började fotodokumentera platsen och manifestationen.

Förutom den känslomässiga aspekten kom den tidsmässiga in. Hur länge minnesplatsen skulle få vara kvar

*Minnesplatsen vid Terrasstrapporna i Helsingborg.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet.*

beslutades av stadsledningsförvaltningen. På Kulturmagasinet sattes en beredskapsplan upp, så att det de följande dagarna skulle finnas både en antikvarie och en konservator redo.

Senare skulle vi även inse att svårigheterna inte bara var etiska och tidsmässiga utan även praktiska och materialmässiga.

Onsdagen den 9 april meddelades från stadsledningsförvaltningen att föremålen skulle plockas bort dagen därpå. På uppdrag av staden ansvarade bygg- och anläggningsföretaget Peab för insamlandet och fyra medarbetare från Kulturmagasinet var på plats och övervakade och hjälpte till i arbetet. Arbetet tog drygt två timmar totalt och utfördes i delvis hållande ösregn. Alla minnesgåvor var genomblöta, en del starkt nedsmutsade och blomstergåvorna började trasas sönder. Det fanns också tidspress på plats. Peab hade andra uppdrag som väntade.

Kulturmagasinet målerikonservator, Christina Gräbe, arbetade i en av nischerna som fanns på den norra sidan av stenmuren som omgav minnesplatsen. Här hade hon lite tak över huvudet som skydd. Där fanns

också en bänk som hon kunde lägga ut det medhavda packmaterialet på och använda som packbord. Christina koncentrerade sig främst på att ta hand om pappersföremålen som teckningar, skrivna lappar, matchbiljetter och brev. Så här minns Christina:

– Allting hade blivit ordentligt blött. Pappersföremålen som blivit våta var ömtåliga och gick lätt sönder. Delvis hade text och teckningar på pappret flutit ut, suddats ut eller försvunnit helt. Mycket av materialet var smutsigt efter att ha legat ute. En grovsortering gjordes på plats. Det som gick att tyda valdes ut och sparades. Pappersmaterialet lades mellan syrafritt läskpapper och lades i lådor eller mellan pappskivor inför vidare transport till Peabs lokal för att mellanlagras och få torka upp. Man slogs av att många av texterna innehöll budskapet – NU RÄCKER DET!

Vi hade bestämt att samla in alla artefakter som fanns i själva mittpunkten, platsen såsom den såg ut under första dagen efter händelsen. Det var ett område på 3–4 meters diameter. Materialet därifrån särskildes från övrigt material och samlades in och lades i egna lådor.

Kulturmagasinets antikvarie, Pelle Johansson, var också på plats:

– Alla föremål lades ner i pallkragar som lyftes upp på lastbil för vidare transport till Peabs lager. Där hjälptes alla åt med att hänga upp de textila föremålen så de kunde torka. Helsingborgs stad hade tagit på sig att låta mellanlagra föremålen i väntan på respons från HIF som uttryckt en vilja att eventuellt »göra något« av föremålen. Det omedelbara intrycket var bredden och mångfalden i varifrån supporter-gåvorna kom ifrån, så gott som alla allsvenska lags halsdukar fanns representerade. Många souvenirer från lag från andra divisioner och länder hade också lagts på platsen. Givetvis var överrepresentationen av föremål från HIF och Djurgården tydlig. Antalet halsdukar uppgick till drygt sexhundra, blommor och buketter också de till hundratalet. Gravljus och ljuslyktor var välrepresenterade, några med texttrader. Några av matchtröjorna hade inskriptioner av tuschpenna.

Det blöta pappersmaterialet lades ut på syrafrött läskpapper som lades på trätrallar. Ihopvikt material såsom brev fick vikas ut för torkning. Materialet fick sedan torka under några dagar mellan läskpapper. Efter några dagar när allt var torrt gjordes en lätt torrengöring

*Antikvarie Pelle Johansson vid bortplockandet av minnesplatsen.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet*

*Personal från Peab vid bortplockandet av minnesplatsen.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet*

*På Peabs lager hängdes alla blöta textilier på tork.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet*

av pappersmaterialet. Smuts borstade bort med borste. Material där text och teckning tvättats bort helt kasserades. Sedan packades materialet efter materialkategori och transporterades till Kulturmagasinet.

Tidningsartiklar, främst från Helsingborgs Dagblad samlades kontinuerligt från 31 april till årsdagen efter händelsen och finns nu kopierade på arkivbeständigt papper och sökbara i Kulturmagasinets arkiv.

*Konservator Christina Gräbe lägger blött pappersmaterial mellan syrafritt läskpapper.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet.*

Efterarbetet

För att förhindra skadedjursangrepp fick hela materialet först passera Kulturmagasinet's frysfrys då det anlät. Därefter påbörjades registreringsarbetet av 223 objekt och 175 dokumentära fotografier i museets databas Carlotta. Av hänsyn till anhöriga avvaktades med publicering till ett år efter händelsen. Efter publiceringen har vi inte fått några reaktioner.

Innan föremålen magasinplacerades passerade de Kulturmagasinet's konservator för översyn. Ur bevarandesynpunkt är mycket av materialet svårt: inplastade budskap, gravljus med klistermärken, flaskor med alkohol. Ett annat exempel på ett föremål är en installation där botten av en papperskasse är fylld med småsten. Bland stenen ligger en batteridrivna ljusslinga och en nedstucken post-it-lapp med texten »Du är inte ensam Stefan« (flera föremål är märkta med den avlidnes namn, Stefan och hans smeknamn »Myggan«). Hela denna installation ligger i sin tur i en plastpåse märkt med DIF-klubbmärke. Efter att föremålen blivit inmärkta i samlingen prioriterades fotografering av denna typ av

föremål, så att när de så småningom bryts ner, finns dokumentationen kvar.

Framtida beredskap

Natten mot söndagen den 30 mars 2014 och hela dagen efter blev kaotisk i Helsingborg och när personalen på Kulturmagasinet möttes på arbetet den 31 mars var vi alla starkt påverkade. När sedan minnesplatsen växte fram och manifestationen hållits hade vi redan förstått att vi måste agera. För stunden kändes allt ganska stressigt och känslösamt men så här i efterhand ser vi många fördelar med hur vi hanterade situationen; vi var snabbt på plats och började fotodokumentera tidigt, vi samlades för att lufta våra tankar, både som yrkesmän och privatpersoner. Sist men inte minst var vi alla beredda att vara flexibla, dela på uppgiften och samarbeta.

Hur kan vi då vara förberedda på det oförutsedda? Likaväl som vi har beredskap för till exempel brand kan vi vara beredda på det oväntade genom att ha exempelvis portabla bord och provisoriska tak på våra arbetsplatser, men det viktigaste av allt är viljan att sam-

arbeta, att ha högt i tak, att våga diskutera det som är svårt och att, för stunden, kunna lägga sin fullbokade kalender åt sidan.

Detalj från minnesplatsen vid Terrasstrapporna i Helsingborg.
Fotograf: Sven-Olof Larsén, Kulturmagasinet.

Författaren

Birgitta Witting är antikvarie på Kulturmagasinet i Helsingborg och ansvarig för museets årliga samtidsdokumentation. Hon arbetar också med insamling och med att tillgängliggöra museisamlingarna via utställningar och webb. Birgitta har publicerat flera artiklar i museets årsbok Kring Kärnan: *I skuggan av ett världskrig – minnen från beredskapsåren i Helsingborg* (2005) baserad på intervjuer hon genomfört, *Särdeles lämpliga och dekorativa souvenirer* (2003) om 1903 års utställning i Helsingborg, och *En änglamakerska* (1995) baserad på hennes C-uppsats i etnologi. Birgitta är ledamot i DOSS styrgrupp sedan 2014 och är en av initiativtagarna till arbetsgruppen »Mångfald« i DOSS sedan 2016. Hon har en fil.kand. med etnologi som huvudämne.

»Stort typ samma dag« - historien om en dialog kring en känslig målning

Leif Magnusson

Plötsligt en morgon vårvintern 2013 fanns en graffiti-målning uppsatt mot tunnelbanerälsen som för den röda linjens tågpassage genom stadsdelen Fittja i Botkyrka. Målningen var placerad på bostadsbolaget Botkyrkabyggens miljöstation som låg mellan spåren och husen på Vårdshusvägen, alldeles bredvid det beryktade »Garaget« – en plats mer eller mindre övergivet för dess ändamål men likväl en samlingsplats för många unga.

Målningen på sex plywoodskivor föreställde tre unga män med stark koppling till området och platsen. Gemensamt för de tre unga männen var att de var döda. Två skjutna och en som körde motorcykel in i en bergvägg på Hallundavägen. Den senares begravning är en av de mest besökta i kommunens historia och en annan av de avbildade sköts av polis i samband med julränet mot en guldsmedsaffär i centrala Södertälje 2012.

»Rest in Peace« lyser i vitgrå bokstäver över dem. I högre övre hörnet finns den svenska översättningen »Vila i frid« vagt inlagt. Under deras porträtt ser vi namn och uppgifter om deras livslängd. De lämnade samtliga livet i trettioårsåldern.

Verket blev »typ stort samma dag« eller på rikssvenska: uppmärksammat, omtalat och omstritt i området och kommunen Botkyrka från första stund. I korthet förelåg följande spänningar: föräldrar i området ville ha bort verket då det fanns kopplingar till kriminella handlingar bakom vissa som avbildats, anhöriga såg verket som en minnesplats och började använda platsen för att uttrycka sorg, bostadsbolaget ville ta bort den genast då det saknades tillstånd för placeringen, hyresgäster klagade, ungdomar som samlat in pengar för att bekosta verket hotade de som ville ta bort målningen.

Botkyrka kommun kallade till dialog. Förutom kommunens områdes- och demokratiutvecklare kom bostadsbolaget, fritidsgården, Ungdomens Hus, ungdomarna själva samt Mångkulturellt centrum.

Den dialog som startade och alltjämt fortgår ställer frågor och utgör exempel på hur social hållbarhet som begrepp och ideal för vår tid möter medborgare som söker kulturellt och politiskt inflytande över den lokala platsen. Unga gjorde sig till medskapare av det offentliga rummet och tvingade fram en diskussion om vad som i olika kulturella sammanhang menas med social

hållbarhet. Mångkulturellt centrum involverades som en kultur och kulturarvsinstitution med uppgiften att bredda synen på det som skett och bidra med att utveckla perspektivet. Ett perspektiv som inte var helt tydligt för någon av aktörerna men som kom att handla om att försöka »tänka utanför boxen«. En box som innehöll en mix av samtida kulturhistoria och konflikt-hantering inom ramen för teorier om social hållbarhet.

En vecka innan det första dialogmötet ringde områdets kommunaltjänsteman som områdes- och demokratiutvecklare till mig med en önskan att vi på Mångkulturellt centrum skulle delta i mötet om verkets vidare öden. Motivet till vår medverkan beskrevs i termer som att vi skulle kunna bidra med perspektiv som normalt inte inrymdes i de inblandades olika uppdrag.

Mötet ägde rum på Ungdomens Hus i Fittja. Rummet var fullt och samlade åtta representanter (fem män och tre kvinnor) från organisationerna ovan och cirka tjugofem ungdomar och unga vuxna i åldern 16 till 35 (samtliga pojkar/män). Efter mötet sade en av ungdomarna att endast en av de unga hade arbete, resten var arbetslösa.

Grundläget kan sammanfattas på följande sätt: Bostadsbolaget som ägde huset där verket var uppsatt ville ta bort det omedelbart då det ansågs störa boende och dessutom saknade tillstånd. Hänvisning till polisen gjordes, de ansåg det olämpligt då det fanns kriminella kopplingar till verket och kommunen hade även de fått in klagomål. Ungdomarna satte hårt mot hårt och deklarerade tydligt att verket skulle sitta uppe annars skulle det bli en större konfrontation i området. Tidigare hade det varit ett upplopp i samband med den s.k. Husbykravallen så alla i rummet visste vad som skulle kunna ske (läs brända bilar, sönderslagna busskurer och affärsfönster etcetera)

Några av ungdomarna uttryckte sig aggressivt medan andra hade en mer resonerande ton och inställning. Inställningen bland kommun och bostadsbolag var tydlig; verket skulle bort. En bit in i dialogen öppnade sig diskussionen. En av de äldre som stod längre bak i rummet öppnade munnen för första gången och uttryckte en önskan att områdets unga skulle få möjlighet att sörja de döda. Endast en av ungdomarna på bil-

Målningen utfördes av graffitikonstnären Ruskig, idag verksam i Malmö. Här är bilden tagen på den ursprungliga platsen. Fotograf: Leif Magnusson.

den hade begravts i Sverige medan de två övriga snabbt lämnat landet och blivit begravda i Turkiet. Ingen av ungdomarna hade deltagit i begravningarna i Turkiet.

Skulle verket kunna sitta uppe en stund till? Skulle det gå att hitta en annan plats?

Mötet ajournerades. En av ungdomarna spelade upp denna del av dialogen som ett avbrott i en tingsrättsförhandling under stor munterhet. När mötet upptogs igen beslutades att verket skulle få sitta uppe ytterligare några månader, att samtliga skulle engagera sig i att hitta en alternativ plats för verket, att Mångkulturellt centrum (MKC) skulle ta hand om verket under tiden från nedtagning till ny placering samt att en person på Ungdomens Hus skulle fungera som kontaktperson för verkets framtida öde. Detta innebar att endast han hade befogenhet att ge klartecken att verket skulle kunna lämna Mångkulturellt centrum och återlämnas till ungdomarna.

Mångkulturellt centrum bevarade verket då det togs ned och villkoret för detta var att historien bakom verket skulle dokumenteras. Ansvarig för utställnings-

verksamheten på MKC intervjuade utsedd ansvarig på Ungdomens Hus. Denna intervju gav inte mycket information om bakgrunden och vad som skett bakom initiativet. Det visade sig svårt att få mer information om bakgrunden. Inblandade aktörer hade ingen djupare relation till initiativet med undantaget från fritidsgården, som inte heller de kunde ge så mycket mer.

Vid jultid 2014 ringde det till Mångkulturellt centrum. En upprörd ung person undrade varför MKC inte visade målningen och krävde den tillbaka. Hur detta skulle kunna ske var tydligt reglerat. Det som inte hade skett var att dokumentationen inte genomförts på ett bra sätt. Det var svårt för MKC att hitta personer bland de unga som skulle kunna beskriva initiativet. Vare sig myndigheter, bolag eller civilsamhälles organisationer hade rätt kontakt med ungdomarna lokalt. Ej heller hade dialogen som kommun och bostadsbolag initierat kunnat fortgå som en tydlig process för alla inblandade. Om verket skulle lämnas tillbaka fanns det uppenbar risk att den skulle hamna på samma plats igen och skapa ny konfrontation, som myndighetsdelen av området

inte önskade sig. En spänd situation var uppenbar och behövde hanteras. Kampen om det offentliga utrymmet stod på spel och makten skulle testas. Vem gör vad och med vilka intentioner?

Platsen

Fittja som plats är i all väsentligt en produkt av miljonprogrammets planeringsideal. Endast två platser i området vittnar om äldre historia; ängsbyggningen (1700-tal) vid Vårbyviken och Fittja gård (1809–10) där för övrigt Mångkulturellt centrum är placerat. De cirka 8 000 invånare som lever i området kommer från ett femtiotal länder och talar ungefär lika många språk. Fittja var det område i Botkyrka kommun som tidigast på 1970-talet omvandlade den svenska majoritetsbefolkningen till en minoritet på platsen. Idag har 97 procent någon form av utländsk bakgrund eller koppling bland boende i området. Invandringen från Turkiet, Pakistan, Finland, Latinamerika, Ryssland och Irak dominerar. Under 2000-talet har nya bostäder byggts, liksom Ungdomens Hus, konstgräsplan och en tillbyggnad till Fittja gård. Flera högprofilerade projekt är under projektering i dagsläget vilket har till mål att lyfta området. Arbetslösheten är stor liksom folkhälso-talet är högt, medan medelinkomsten ligger i botten i kommunstatistiken.

Den befolkningsstruktur som präglar området har i regel tolkats av andra verksamma utanför området i olika professionella befattningar. Inom konstfältet finns Carl Fredrik Reutersvärd's bidrag till fred och icke-våld placerad på tunnelbaneperrongen av Stockholms läns landsting. Hur detta ska tolkas lämnar jag öppet i denna text. Andra konstnärliga installationer känns mer generella och har ingen särskild riktning mot de som lever på platsen och deras bakgrund som en del av migrationen till Sverige. Undantaget är ett videoverk som MKC visar under den mörka årstiden som heter »Den första generationen« av Ester Shalev Gerz

Försök har gjorts, bland annat under Storstadspolitikens gyllene dagar från mitten av 90-talet, att identifiera kulturarvskvalitéer i miljonprogrammen. Mångkulturellt centrum har gjort flera studier som beskriver utmaningar i området genom åren, särskilt då området utgjorde ett nationellt exempel på insatser som hade som mål att vända utvecklingen med statliga interventioner. Mycket kom att handla om att söka i utformningen av byggnads- och planeringsidealen medan den immate-

riella sidan av samtida uttryck av kulturhistoria och kulturella former av svenskhetens variteter inte fångade samma uppmärksamhet av museer, Riksantikvarie-ämbetet eller andra kulturaktörer. Jag ska återkomma till detta nedan men vill redan här markera att vittnesbörder som rimligen behöver återspeglas och bidra till utformningen av ett modernt nationellt medvetande behöver ha mer uppmärksamhet på lokala preferier i urbana miljöer.

Dialogen

Den dialog som genomfördes på initiativ av Botkyrka kommun har en lång förhistoria som praktik. Det finns en handbok för anställda hur en bra dialog ska gå till. Frågorna som ger upphov till dialogmöten är naturligtvis av en mängd olika slag och skiljer sig åt gällande komplexitet. En dialog som genomfördes för lite drygt ett år innan i grannområdet Alby mynnade ut i en stor konfrontation med boende i området rörande försäljning av lägenheter från det kommunala bostadsbolaget och en privat hyresvärd.

Det finns två olika typer av dialoger som svenska kommuner brukar skilja på – brukardialog och medborgardialog. Forskaren Hans Abrahamsson vid Göteborgs Universitet har diskuterat formerna:

»Brukardialogen handlar om behovstillfredsställelse och är mer öppen för förhandling medan medborgardialogen i större utsträckning handlar om politiska värdegrunder och därmed är mer konfliktrelaterad och maktberoende.«

I Botkyrka kommun kan medborgare lämna in egna medborgarförslag till behandling i den kommunala organisationen. Det ska ske på ett ordnat sätt där de lokala medborgarkontoren kan hjälpa till att förmedla förslagen till rätt instans. Ett av de mer uppmärksammade medborgarförslagen i området Fittja ställdes av en medborgare som önskade att den lokala moskén skulle ha möjlighet att kalla till fredagsbön från minaretten. Efter ett drygt år av beredning, debatt och diskussioner så kunde minaretten gå i tjänst.

Går det att se målningen »Rest in Peace« som ett medborgarförslag från en grupp i samhället som inte vet eller har förtroende för ordningen hur saker och ting kan ändras eller förverkligas? Jag sätter dit ett frågetecken då det inte är helt klart vilken typ av dialog som pågår. Uppenbart är dialogen som bedrivs konfliktrelaterad och mycket beroende av makt vilket innebar

*Botkyrkabyggens miljöstation som ungdomarna valde att sätta upp målningen 2013.
Fotograf: Leif Magnusson.*

att den bär starka drag av medborgardialogen. Ungdomarna har knappast status som brukare i sammanhanget men bakom initiativet finns inslag som tyder på att de vill påverka platsen. Bruka den. Ge sin syn på personer och förhållanden som haft betydelse för många, på gott och på ont.

Innan jag går vidare med nästa fas i dialogen vill jag återkoppla till »dialogformer«. I likhet med Hans Abrahamssons reflektioner kring dialog så delar jag hans syn att dialogkulturen behöver utvecklas i vår tid eftersom spänningar riskerar att öka i samhället. Hållbarheten utmanas och kommer att utmanas framöver. En iakttagelse så här långt i dialogprocessen är hur synen på tid påverkar (när saker ska ske), förtroende (hur skapas det och hur upprätthålls det) och ansvarstagande (dialogen är rörlig och saker uppstår som kräver involverande av aktörer som ej deltar från start). Alla tre aspekterna är ytterst avgörande. Den fjärde aspekten är förståelsen av innehållet. Olika aktörer har självfallet olika motiv för sin medverkan i dialogen vilket blir tydligt efterhand, inte minst när frågan om innehåll kommer upp på en politisk nivå.

Politik och praktik

En förutsättning för Mångkulturellt centrum's involvering i dialogen var att Botkyrka kommun önskade det och att vi skulle dokumentera bakgrunden och syftet med målningen i väntan på att en ny plats skulle kunna finnas för placering. Kommunen har i sammanhanget en positiv syn på lagliga graffitiväggar och stödjer konstformen på olika sätt. Mångkulturellt centrum gjorde för övrigt en av de första graffitiutställningarna som kulturinstitution 2006, kallad »En ny syn på graffiti«.

Efter telefonsamtalet med det som visade sig vara initiativtagaren, nedan kallad N, bokades en träff för ett första möte på MKC. Intendenten på Mångkulturellt centrum hade tidigare intervjuat kontaktpersonen på Ungdomens Hus vars roll var att ge klartecken till ett eventuellt återlämnande vilket han hade gjort. De uppgifter som framkom i intervjun var för en museietnolog ganska magra som materiel för att förstå motiv och bakgrund. Rollen som informanten hade tilldelats var uppenbart teknisk som brygga mot ungdomarna för övriga involverade samhällsaktörer.

Vid tillfället för mötet med N, hade min kollega som gjort intervjun och deltagit i första dialogmötet bytt arbete så situationen var att jag som chef tog mötet själv då min bedömning att sätta in andra i turerna

var för omfattande. Mötet följdes upp av flera telefonsamtal och förberedelser till nästa steg i dialogen; uppföljningen av ny placering av verket som berörda på första mötet hade sagt skulle ske i området. Det hade börjat närma sig ett år sedan första mötet så det fanns en viss otålighet.

Mångkulturellt centrum hade lämnat tillbaka verket till N i januari 2015. Mötet ägde rum i februari. I korthet framkom följande:

N berättade att målningen kostade 10 000 kr. Insamlingen bland unga i området gav lite pengar så N och en kompis fick skjuta till det mesta. Från början var det tänkt att endast en av killarna skulle avbildas, H, men det blev tre då en kompis ville ha med O samt målarna tyckte att det passade med tre på bilden och då kom S med. Alla beskrev N som ikoner för Fittja hos de yngre med stort umgänge.

N mindes mötet på Ungdomens Hus. Han tyckte inte att han fått någon talan där och uttryckte att han inte hade förtroende för andra än föreståndaren på fritidsgården vilket i mötessammanhanget hade en låg profil. N trodde att målningen skulle visas permanent på MKC vilket inte utlovades men att MKC skulle ta hand om det. Bevarandet var en viktig del utöver att målningen fick sitta uppe en förlängd tid för att dialogen skulle kunna fortsätta med rimliga mått av tillit. Målningen gjordes av graffitimålare från Täby och filmades och ligger på Youtube, sök på Rest in Peace i Fittja.

N ville först att målningen skulle göras under SL bron men då SL hade en 24 timmarsregel mot klotter skulle målningen försvinna snabbt. Därför valdes plywood och väggen på miljöstationen.

”När det satt uppe började polisen att jidra. Sen gick det över till kommunen. Utan att jag visste det skulle det bli ett möte på Ungdomens Hus. Det var en tillfällighet att jag fick veta det, säger N.«

N är lite besviken på familjerna som valde att begrava killarna utanför Sverige. »Vi lever här och det är här vi behöver sörja. Det finns ingen plats att sörja för oss, Den plats som gällde för oss var centrum. Där såg vi varandra varje dag. Där tände vi ljusen för dem. Centrum är bästa platsen«. Ändå har N stor förståelse för att familjerna ändå tog beslutet. Han resonerar dock att det är inget som han eller någon annan kan påverka.

N berättar vidare att han känner stor empati för killarna på målningen och då särskilt H som stod honom närmast. Beslutet att få fram en målning var något som

kom från hjärtat. »Målningen säger att det kan sluta så här. Det är ju inte bra för någon. Men man kan vara en bra person men göra dåliga saker« resonerar N.

Det är många som gjort ett stort ämne av målningen men det är ju bara en målning resonerar N Enligt N är det bara BoBy (bostadsbolaget) som borde haft något att säga om saken. Det var ju deras hus och de bestämmer över den. »Killarna som målades var inga hjältar, alla vet det« resonerar N.

N har, trots att det gått en tid, svårt att förstå varför »Ungdomens Hus lagt sig i « och han känner sig frustrerad över detta. Flera killar vill se målningen uppe igen och han är beredd att slåss för det igen. Det behöver sättas upp igen och när ska (kan) det ske. N känner sig pressad och frågan han ställer sig är om det ska ske »på det fina eller fula sättet«. Målningen är en del av det förflutna och borde inte störa någon, anser han.

»Om Fittja byter namn till Blomsterängen om tio år går det att finna det gamla Fittja lite i målningen«, menar han. N är angelägen att möta varje person som har synpunkter på vad som stör i målningen. »Jag finns här...« Någon alternativ placering av målningen avfärdar N vid den här tidpunkten. Särskilt då Fittja Ång som han anser endast används tre månader om året när det är sommar.

Efter mötet och mellan mig och N återupptog jag kontakten med BoBy. Företaget hade ett ansvar tillsammans med kommunen att fullfölja dialogen och försöka hitta en plats för målningen. BoBy kunde tänka sig ett nästa steg där MKC höll samman mötet och att en berättelse om målningen skulle kunna finnas med om den visades offentligt. N, VD för BoBy och jag hade ett möte om förutsättningarna för ett nästa steg.

Den 4 juni 2015 genomfördes ett nytt dialogmöte på MKC. N deltog i planeringen på detaljnivå. Var ska stolarna stå, i vilken ordning tar vi sakerna och hur ska det se ut i rummet. Inför mötet stämdes dagordningen och deltagare av med områdes- och demokratiutvecklaren. Där var det grönt ljus liksom med säkerhetsansvarig i kommunen. Hans kommentarer var identiska med polisens visade det sig då jag blev kallad av vicepolischef för att berätta om upplägg och syfte. Polisens farhåga var de »dåliga vibbar som killarna på målningen kunde frammana«, men de stödde initiativet att fånga såväl symbolik och historia i projektet bara det inte skedde i alltför starkt offentligt ljus.

Målningen sattes upp i hörsalen på MKC inför mötet. Vidare visades filmen från Youtube och underteck-

nad drog i stora drag vad skett och gav inspel om en vidare tolkning av målningen som kretsade kring ett sorguttryck i en migrationskontext, sociala aspekter på segregationen och den demokratiska utmaningen att hantera initiativet. N hade godkänt förslag till skyltbekräftelse som skulle kompletteras målningen på önskemål av BoBy.

Resultatet från mötet var att BoBy skulle stödja ett uppsättande av målningen på offentlig kommunal mark. De sade tydligt nej till en centrumlösning. De värnade dialogen med N och unga i området samt med polisen. En plats hittades kort därpå och N tyckte det var en bra idé att skapa en trekantig form av målningen med ett ansikte per sida. Ett tillfälligt bygglov behövde sökas för uppsättande av konstverk. Det som följde var att kommunens samhällsbyggnadsverksamhet avfärdade ett liknande förslag till markanvändning under stor politisk uppmärksamhet och utsikten att »Rest in Peace« skulle kunna uppföras inom ett till två år ansågs vara utsiktslöst för processen. Lösningen att finna en ny plats på kommunal fastighet i området eller en annan byggnad ägd av BoBy återstod att finna januari 2016. Målningen återfördes till MKC i väntan på ny placering efter dialogmötet i juni.

Historien med dialogen om »Rest in Peace« i Fittja ställer frågor kring social hållbarhet. Enligt Hans Abrahamsson kan inte begreppet flyta omkring hur som helst utan behöver fixeras för att fungera. I Abrahamssons modell behövs tre värdegrunder redas ut för att vi ska kunna använda och tala om begreppet social hållbarhet: säkerhet, utveckling och rättvisa. Dessa tre delar behöver balanseras och prövas i en sammanvägning i olika situationer. Uppstår obalans mellan begreppen kommer det att påverka graden av hållbarhet.

Utrymmet för den här artikeln ger inte plats för en djupare analys hur modellen skulle kunna appliceras på dialogen kring målningen. N säger i samtal att de aldrig gjort något där de bett om lov. Det är ingen vidare stabil byggsten i formandet av ett samhällskontrakt. Resan för N och för hans kompisar handlar om att sätta sig »i samma båt« som de som definierar utrymmet för medskapande. »Rest in Peace« blir därigenom en testballong eller en »glänta« i strukturen som prövar samhällets »förmåga att hantera komplexa samhällsfrågor och att utifrån en sådan förmåga reproducera sig själv som en fungerande samhällsorganism« (Abrahamsson).

I N:s berättelse framkommer viktiga aspekter som går att koppla till delarna i den sociala hållbarhetsana-

lysen. Likaså hade kommunens säkerhetsansvarige och polisen tankar om säkerhet liksom BoBy som rörde sig mellan samtliga delar.

För N är saknaden av att uttrycka en sorg på platsen viktig då migrationskontexten gör att människor lever på olika platser. Saknaden av nya former för behov som uppstår är påtagligt. Det skulle kunna beskrivas som en del av trygghet och inkluderande (utveckling i modellen) i samhällsmiljön. Vidare ser han uppenbarligen tidiga och tydliga spår av en pågående gentrifieringsprocess i området. Den ekonomiska utvecklingen och Stor Stockholms bostadssituation drar in även ekonomiskt och socialt segregerade platser som Fittja in i förändring och utveckling i riktning som gynnar inflyttning av mer resursstarka hushåll. Målningen kan då berätta om en annan historia som präglade unga i området under en tid. Målningen berättar om en för tidig död av unga. Detta kan tolkas i olika riktningar och gör det av polis och politiker. De ser »hjältar« och »förebilder« för en livsstil som inte gagnar eller klarar balanskraven för en social hållbarhet. Här uppstår en målkonflikt där alla andra aspekter på målningen blir underordnade eller får stryk i den målkonflikt som uppstår.

Processen kring hanteringen av »Rest in Peace« bär på mycket energi. Förtroendevalda politiker i kommunen och i bostadsbolagets styrelse var (och förmodligen är) engagerade så länge det var en hotfull stämning kring målningens vara eller icke-vara. Deras önskan skulle kunna sammanfattas med att den skulle bort från offentligheten. När N går in i den fortsatta dialogen med tjänstemän som har till uppgift hantera sina uppdrag i spänningsfältet för politiska beslut och ideal som syftar till att skapa såväl säkerhet, utveckling som rättvisa, uppstår lätt målkonflikter. Deltagande och Erkännande är två viktiga delar i definitionen av rättvisa. N är medborgare i processen och i valet av »den fina vägen« för att uppnå en förändring av den lokala miljön, prövas systemförståelsen och möjligheten till tillit av samhällsfunktionerna som finns i eller styr området. Hur ser förståelsen ut för lokala livsmiljöer och hur är dialogen med olika individer och grupper och deras behov. Hur hanteras det som upplevs som konfliktfyllt och kontroversiellt? Hur tränade är tjänstemän i sina system att anlägga bredare perspektiv än det som smala uppdragsbeskrivningar ger möjlighet till och som anläggandet av ett socialt hållbarhetsperspektiv kommer utkräva alltmer av tjänstemän och förtroendevalda framöver.

Museet som aktör

Det har diskuterats de senaste tio till femton åren hur kulturinstitutioner avspeglar samhället vad gäller kulturell och etnisk mångfald. Under senare tid har diskussionen på en övergripande samhällsnivå blivit mer högljudd vad gäller även representation av hudfärg i organisationen. Likaså har perspektiv på verksamheten varit under analys; arbetar vi för eller med en mångfaldig publik eller personer med olika svenskhet och etnisk bakgrund. Har vi lämnat om och siktat in oss mer på av?

Den samtidshistoriska inriktning som SAMDOK utvecklade följde jag på insidan under ett tiotal år från 1993 i samband med Kulturmötesgruppens bildande. Det blev år av utvecklande tankearbete med kollegor runt om i landet. Det som var särskilt givande vara prövandet av hållbarheten i de kulturhistoriskt inriktade museernas möte med de samhällsförändringar som stod för dörren. Migration var för en del något som ganska snabbt gömdes i det befintliga utan att sticka ut särskilt mycket medan museer som agerade med lokala plattformar återkom regelbundet till migrationens påverkan på samhället.

Den enskilt viktigaste erfarenheten från Samdok-tiden var projektet som Kulturmötesgruppen initierade kring »Dödens riter och platser i mångfaldens Sverige«. Flera dokumentationer, utställningar och seminarier gav djupa inblickar hur den kulturella hanteringen av döden i samhället gestaltades. Utan denna träning hade МКС och undertecknad i denna process inte varit lika förberedd på att diskutera sorg och död i ett vidare perspektiv.

Med exemplet med »Rest in Peace« har jag försökt visa att ett dokumentationsarbete kring en graffiti målning i ett lokalsamhälle kan ha koppling till centrala politiska frågor som rör social hållbarhet, demokrati, social och kulturell inkludering, organisationsfrågor hos kommun och kommunala bolag, utformning och ansvarstagande för hantering av konfliktfyllda frågor och inte minst arbetsformer för dokumentationsarbete.

Historien är alltid en urvalsprocess och den är aldrig slumpmässig. Ödet för »Rest in Peace« är inte avgjort. N:s tålmod har utvecklats, han har fortfarande tillitsreserver att tillgå och han vet att målningen finns i Fittja hos Mångkulturellt centrum. Målet är att den ska upp utan att placeras på kommunal mark. Det var utmaningen för dialogen kommande år. En utmaning

som kommer att spegla samhällets syn på medborgarens möjligheter att påverka den lokala miljön.

Så här löd textförslaget som skulle finnas på skylten vid målningen och som delades ut på andra dialogmötet:

»Rest in Peace«

Tre unga män i Fittja dör mellan 2009 och 2013. Två blir skjutna och en kör ihjäl sig. Samtliga var välkända i området av sin egen generation. Två begravningar skedde i Turkiet, en i begravningsplatsen vid Botkyrka kyrka. Många unga saknade möjligheten att sörja dem. Målningen Rest in Peace blev en hyllning till deras minne och samtidigt ett uttryck för en saknad och sorg över liv som släckts alldeles för tidigt.

En insamling bland ungdomar i området genomfördes för att få fram ett värdigt uttryck. I graffiti-kretsar ses Rest in Peace som ett viktigt arbete. När målningen sattes upp på Botkyrkabyggens miljöstation på Vårdsbusvägen blev det många starka reaktioner. En del ansåg att männens historia inte skulle lyftas fram offentligt. Andra såg det som en fin hyllning och ett bevis på ett lokalt engagemang att använda konstnärliga uttryck för att kommunicera.

Det finns en önskan av ungdomarna bakom verket att placera Rest in Peace centralt i Fittja. Målningen är en del av det förflutna i Fittja. Målningen är ett porträtt av män som dog en förtidig död.

Året 2016

Dialogen mellan N och Botkyrkabyggen fortsatte med Mångkulturellt centrum och undertecknad. I juni 2016, veckan efter midsommar uppfördes målningen på Botkyrkabyggens fastighet i närheten av den tidigare placeringen centralt i Fittja. Placeringen var tillfällig då andra verk som skapas av unga i området ska växla i detta »utomhusgalleri«. Kritiska röster fortsatte att riktas mot verket från politiskt håll i media av lokalavdelningen för moderaterna. Även Ungdomens hus riktade kritik mot verket då de ansåg att deras verksamhet associerade till killarnas bakgrund och leverne. Verket kommer att tas ned i våren 2017. Vad som händer därefter är oklart. Botkyrka kommun kommer inte att medverka till att hitta en alternativ placering. Kommunen har börjat reflektera över behov av att utveckla platser att minnas döda då många som lever i Botkyrkasamhället

har beröring till sorg i släkt och vänskaper kopplade till världens konflikter. Under året 2016 finns det cirka 1 500 asylsökande i Botkyrka kommun.

Året 2017

Den 8 mars publicerade Aftonbladets Peter Kadhammar en kolumn med rubriken »Här är rånaren en hjälte och hyllas på kommunens vägg«. Det blev startskott på ett mediadrev med effekten att verket fick stor uppmärksamhet. Den 4 juli följde tidningen Expressen upp diskussionen med stort fokus på polisens syn på målningen och dess placering. Expressen gjorde även TV av reportaget och sammantaget gav de mer utrymme åt fler röster om verket och bakgrundshistorien, även om rubriksättningen fortfarande pekade mot demonisering av såväl de porträtterade killarna på målningen som platsen de levde i.

Andra perspektiv och tolkningar försköts när nationell media intresserade sig för verket. Både processen och verket sätter ljus på viktiga frågor i samtiden. Utmaningen att fördjupa arbetet med ett socialt hållbart samhälle är en realitet för stora delar av Sverige. Målningen blev här en prövosten om gränser och gränssättning för såväl individer som organisationer.

Bostadsbolaget Botkyrkabyggen etablerade ett utomhusgalleri på platsen där verket hängde uppe juni 2016–april 2017 enligt beslut. Ett nytt verk skapat av mammor i området invigdes på mors dag 29 maj 2017. Nya verk av fittjabor planeras.

Målningen *Rest in Peace* förvaras på Mångkulturellt centrum i magasinet.

Författaren

Leif Magnusson är chef för Mångkulturellt centrum i Botkyrka, ett kulturhus med utställningar och stor programverksamhet samt bibliotek vid Fittja gård i Botkyrka. Mångkulturellt centrum bedriver också en mångvetenskaplig forskning om frågor som internationell migration, etniska och transnationella relationer samt interkulturella frågor. Leif är från 2014 även tillförordnad verksamhetsledare för uppbyggnaden av det nationella Unesco LUCS – ett lokalt Unescocenter för samverkan. Tidigare var han engagerad under flera år som ordförande i museiorganisationen Samdok och i den så kallade Kulturmötesgruppen inom Samdok. Senaste publicering är boken *Berättelser om Botkyrka* (2009) och *Svart Gips, Vitt folkhem* (2005) samt artiklar som diskuterar kulturpolitik och mångfald. År 2005–2006 var Leif ordförande i en parlamentarisk utredning om den nationella integrationspolitiken. Leif har en akademisk utbildning i statsvetenskap, kommunikation, etnologi, historia och konsthistoria vid Stockholms universitet.

Referenser

Abrahamsson, Hans (2013) *Makt och Dialog i rättvisa och socialt hållbara svenska städer*. Stencil. Kairos. Mistra Urban Futures Göteborg.

Pripp, Plisch & Printz Werner (2005) *Tid för mångfald*. Mångkulturellt centrum.

Att dokumentera de svåråtkomliga

Cecilia Wallquist

Vårt arbete med att dokumentera kan innebära allt från att dokumentera olika sömnadstekniker till att tillbringa dagar tillsammans med flyktingar på deras flykt.

Under lång tid har dokumentationer inte självklart behandlat svåra ämnen. Men med vår tids utvecklade fokus på mångfaldens hela spektra och att inte vika undan från svåra ämnen har vårt dokumentationsarbete förändrats. I flera fall kommer vi att vara noviser på det område vi ska dokumentera. Vi kommer att dokumentera ämnen och situationer som berör och som kommer att nå in i det nära och privata. Vi kommer att befinna oss i situationer vi inte riktigt vet hur vi ska hantera. Dessa dokumentationer kommer att påverka oss och kan komma att fortsätta göra det även efter att projektet är slutfört och så även i vårt privata liv.

Att dessa dokumentationer görs är av yttersta vikt för att få en mångfacetterad kunskap av vår tid. Men vi måste också få förståelse för hur dessa dokumentationer kommer att påverka oss, så att vi därigenom kan anpassa våra metoder. Annars kan vi komma att skada såväl de personer vi dokumenterar som oss själva.

Den här artikeln är dessvärre inte någon manual för hur dessa frågor ska lösas, men den erbjuder en erfarenhetsbaserad insikt i att dokumentera det inte helt lättåtkomliga. Hur når vi dem som inte vet att de söks? Hur får vi tillträde till grupper vi vanligen inte tillhör? Och hur hanterar vi förtroenden?

Att lyssna på dem som inte hörs

År 2013 fick jag och två kollegor i uppdrag att göra en utställning om äldreomsorgen i Sverige, hur det har varit och hur det är i dag. Min uppgift blev att förmedla hur det i dag är att leva inom den fjärde åldern. Den del av livet då vardagens mest vardagliga göromål kräver hjälp, då kroppen av ålder inte längre har förmågan att klara det den en gång klarat. Detta arbete skulle komma att inkludera intervjuer med omsorgspersonal, anhöriga och framför allt de äldre själva. Mina två kollegors uppgift blev att förmedla hur äldreomsorgen sett ut i Sverige i historien.

Vi förutsatte att den historiska delen skulle vara svårare att nå än vår samtid, därav fick den delen också mer resurser. Kanske påverkades denna resursuppdel-

Äldreboende i Vilhelmina.

Foto: Karolina Kristensson 'Cop' Nordiska museet.

ning av att vi i dag lever i ett ständigt uppdaterat informationsflöde, där allt är sökbart och då även nåbart. I detta flöde debatterades dagens äldreomsorg vid såväl arbetsplatsernas fikabord som i medias många olika former. Många röster höjdes i ett starkt åsiktsengagemang och bilden som förmedlades var tydlig.

Men rösterna från dem som timma efter timma, dag ut och dag in, år efter år, lever sina liv som anhöriga, personal och framför allt som äldre, hörs ytterst sällan i denna debatt. Mina kollegors arbete kom att identifiera att samma sak gällde även i det historiska perspektivet. Det är inte de, vars vardag fylls av ett ständigt behov av hjälp för att klara de mest vardagliga göromålen, som skriver äldreomsorgens historia, varken då eller nu.

De äldre har dock genom historien använts som kunskapskällor, men fokus har då i huvudsak varit på livet som icke gammal. De har fått svara på frågor om jordbruksskötsel och vilka lekar de lekte som barn eller andra relativt sedesamt korrekta och i sig viktiga och intressanta frågor. Men frågor av mer intim privat karaktär om hur det är att vara gammal, hur det känns innerst inne, hur det upplevs att behöva ständig hjälp, de frågorna har sällan ställts.

Detta är inte unika fall endast gällande äldre. Svåra personliga frågor är inte bekväma och lätta att ställa oavsett vem vi vänder oss till.

*Ruth på trygghetsboende Stockholm.
Foto: Karolina Kristensson 'Cop' Nordiska museet.*

Att hitta dem som inte söks

Hur hittar vi våra informanter? Allt beror självfallet på syftet. I detta fall gällde det att nå en grupp som sällan blir efterfrågade, som i många fall känner sig undanskuffade och ointressanta. Eller som Moa, 92 år, i Lappland sa: »Förbrukad«.

Det blev min uppgift, att lyssna på dessa saknade röster och samla dessa dolda berättelser. Men hur skulle dessa röster hittas? En uppgift som visade sig vara ett betydligt svårare arbete än vi i arbetsgruppen förutsett och ett arbete som inte enkelt avslutades när projektet ansågs slutfört. Det blev ett känslösamt och nära arbete. Ett arbete som kom att sträcka sig från Skåne till Lappland, från trygga hem till hemlöshet, från tillhörande till utanförskap och från sorg till glädje. Förtroenden kom att byggas där jag i många fall var den

enda som frågat och i en del fall den enda som lyssnat på deras berättelse.

Nordiska museet har över etthundrafyrtio års erfarenhet av att samla berättelser och dokumentera. Vi har våra meddelare runt om i landet som, mer eller mindre, kontinuerligt svarar på våra frågelistor och upprop med m.m. Museets olika digitala plattformar sprider våra frågor efter kunskap. Då och då får vi även hjälp av media. Vi har med andra ord tydligt inarbetade vägar att gå för att nå personer som aktivt befinner sig i informationsflödet och som aktivt kan kontakta oss för att berätta. Men att välja att dela med sig av sin berättelse kräver också mod.

Som Moa, 92 år, sa: »Det är nog inte intressant för andra, det är ju bara som det är för mig, här inne.« (pekandes mot hjärtat).

Många förknippar en intressant berättelse med att den måste vara knuten till något extraordinärt, spännande och annorlunda. Berättelser av både sorg och glädje, men inte en berättelse om en alldeles vanlig vardag där livet följer sin vanliga lunk. Personer som inte anser sin berättelse falla under dessa kategorier av intressant, kommer inte självklart att ge sin berättelse till oss. Det är ett stort steg att svara på dessa upprop om att hjälpa Nordiska museet, Sveriges största kulturhistoriska museum, att få kunskap. Speciellt som många i fjärde åldern ser sig själva, och de berättelser de kan bidra med om nuet, som totalt ointressanta.

Det visade sig också att de som kontaktade oss via dessa upparbetade kanaler framför allt var talespersoner från intresseorganisationer samt personer som hade åsikter om äldreomsorgen mer än egna upplevda erfarenheter.

Utanför the comfort zone

En stor del av dem som söktes i denna dokumentation, de som tillhör den fjärde åldern, använder inte internet och många kan inte längre läsa tidningen eller höra vad som förmedlas via radio. Med andra ord nådde dessa inarbetade kanaler aldrig till Jonas på äldreboendet i Stockholm eller till Gerda i sitt hus i Värmland.

Hur når vi dem som våra kanaler inte når? Hur når vi dem som inte anser att deras berättelse och upplevelser är intressanta att förmedla? Att nå grupper som inte nyttjar dessa »offentliga« kanaler och inte har uppenbara öppningar till kontakt är svårt. Det krävs tid för att etablera kontakt och skapa förtroenden. Det

innebär också att vi beger oss utanför våra komfortzoner och ut i verkligheter och sammanhang vi inte tillhör. I detta arbete var det ett måste för att nå ut.

Ett arbete som inte kunde skyndas på eller stressas fram mot en snäv deadline. I detta fall tog dokumentationen betydligt mer än projekttidens fastställda 1 år.

Alla informanter nås inte via samma kontakter, särskilt inte om vi vill ha ett mångfaldsperspektiv. Varje sammanhang har sina spelregler. En berättelse kan behöva tid att mogna innan den kan berättas. Men det ryms inte alltid inom våra projektramar. I detta projekt var det först i slutet av projekttiden som berättelserna började bli redo att berättas. När utställningen sedan öppnat ökade medvetandet om vårt intresse för ämnet och fler blev då villiga att berätta sina berättelser. Men då var projekttiden för att samla in berättelser, enligt projektplanen, slut. Vad betyder detta för dem som samlat mod att berätta och vilka berättelser går vi då miste om? Utställningsarbetet tar inte slut i samma stund som utställningen öppnar. I detta fall fortsatte personer kontakta mig med sina berättelser även efter att utställningen och projekttiden avslutats.

Vi kan heller inte räkna med att allt ska ske under vår arbetstid. Då informanterna inte erbjuds någon ersättning, kan vi inte begära att de ska ta ledigt från sina arbeten för att prata med oss. I stället måste vi finnas där när de, vars berättelser är viktiga för vår samtids historieskrivning, kan träffa oss.

För min del blev arbetet ofta förlagt till kvällar och helger.

Den lättaste gruppen att nå var de anhöriga. Genom artikel i PRO-tidningen samt spridande av information till anhörigföreningar, organisationer och kyrkor, nådes informanter med god täckning över landet.

Den svåraste gruppen att nå var de äldre själva. I det arbetet ingick besök på platser där jag själv var en främmande fågel. Mycket tid kom att spenderas på öppna dagverksamheter, pensionärscaféer och i parker. Där träffades framför allt de piggare pensionärerna. De som kunde ta sig till dessa verksamheter. Denna grupp av pensionärer tog plats och pratade livligt. Berättelser om barn, barnbarn och livet innan de blev »gamla« delades frikostigt. Detta frikostiga delande minskade drastiskt när samtalet styrdes till hur det är i deras vardagliga liv i dag. En faktor till detta var givetvis det offentliga sammanhanget de befann sig i, men kommentarerna förmedlade en tydligt skeptisk och förvånande attityd gällande varför detta skulle vara intressant att veta. Det

kommenterades att de inte var »så gamla ännu« så att de inte hade något annat intressant att berätta. En inställning som gav insikten om hur svårt detta ämne är att beröra, hur den äldre känner ett behov av att visa sig duglig för att befästa sitt värde. Något jag ofta kom att möta i denna dokumentation.

Rätten att vara gammal måste ofta gå genom att också bevisa en fortsatt duglighet, att vara en fortsatt resurs och att kunna tillföra något till samhället. En viktig insikt som kom att vara en stor hjälp för att etablera förtroende i mötet med personer i fjärde åldern.

Den som lever i fjärde åldern är inte lätt att nå, äldreomsorgen är ofta en sluten värld. Många äldreboenden är ju faktiskt av omvårdnadsskäl låsta.

Många av dessa äldres röster är så svaga att de aldrig hörs. De äldre som befinner sig utanför de sociala sammanhangen och även utanför de sociala skyddsneten, dessa personer möts inte självklart i parker, på öppna dagverksamheter eller pensionärscaféer. Aina som levt större delen av sitt liv som hemlös, missbrukare och prostituerad mötte jag inte här, lika lite som jag mötte Svea, vars röst endast hördes när jag lutade mitt öra mot hennes mun där hon låg i sin säng på äldreboendet. Både Aina och Svea, och många med dem, lever mer eller mindre isolerat i sina låsta hem. Omsorgspersonalen är deras enda länk till världen utanför.

Att nå en mångfald

Vi är alltid utanför om vi inte tillhör, det kan vi inte komma ifrån, det kan innebära skillnader i kulturell tillhörighet, språk och socialt sammanhang. Där blir vi automatiskt observatörer men med hjälp av personer som kan agera garant i den nya kontexten, kan vi minimera det påtagliga. En garant som vi har förtroende för och som har förståelse för dokumentationsuppdraget och dess syfte. En garant som kan identifiera sig och nå förtroende i gruppen och på så sätt intygar vårt ärliga uppsåt. I detta fall blev det att hänsynslöst utnyttja människor runt omkring mig, som exempelvis min vän Rossie, eller Fatima som arbetar på kemtvätten nära mitt hem. Tillsammans med sina syskon blev de mina garantier bland sina landsmän. Utan dessa garantier hade jag aldrig haft tillträde till hur exempelvis José eller Beatrice upplever sin vardag inom äldreomsorgen.

Yousef, Lai och Kristines berättelser om arbetet inom äldreomsorgen, hade heller aldrig nåtts utan hjälp från garantier verksamma inom äldreomsorgen. Garantier

som vidarebefordrade min förfrågan geografiskt över landet genom sina forna studiekamrater, som i sin tur förde frågan vidare. Och så rullade det på. En garant var i dessa sammanhang nödvändig eftersom tystnadsplikt råder tillsammans med en oro att förlora arbetet om fel information sprids.

Många av dessa samtal kom således inte att sparas mer än i korta sammanfattningar. Detta var kravet som många ställde och som jag accepterade för att överhuvudtaget få en möjlig insyn.

Dessa kontakter blev till viktiga dörröppnare för att komma i kontakt med personal inom äldreomsorgen samt äldreomsorgens anhöriga, men framför allt var dessa kontakter den absolut viktigaste kontakten för att nå de som tillhör den fjärde åldern. De som bor på äldreboenden och de som bor kvar i sina hem. I många fall är äldreomsorgspersonalen och de anhöriga den enda kontakten som de, i fjärde åldern, har med omvärlden och utan dessa garanters samarbete hade denna grupp inte varit möjlig att nå. Garanterna låste upp äldreomsorgens slutna värld.

När äldreomsorgspersonalen häftade upp min dokumentationsförfrågan på äldreboendenas anslagstavlor, såg Elsa på sitt äldreboende att hon efterfrågades. När hemtjänsten tog med sig lappen med mitt upprop till Elisabeth i sin stuga i Lappland, vågade och kunde Elisabeth göra sin röst hörd. På detta sätt nåddes äntligen denna stora och viktiga grupp av tysta röster.

Berättelser på informantens villkor

Fler hinder fanns dock att forcera, språkbarriären. En enkel väg hade varit att använda garanterna som tolkar. Men för att förhindra att garant och informants gemensamma umgängesplattform eventuellt skulle förhindra en ärlig och öppen berättelse, valdes en utomstående tolk.

I möjligaste mån undveks tolkbyråer, ett val som baserades på att det kan ta tid att skapa samspel. Detta var intervjuer av privat karaktär, det gavs ingen möjlighet till omtagning av intervjuerna om spelet mellan tolk, informant och mig inte fungerade. Tolken måste förstå frågornas intentioner och dokumentationens syfte, likväl måste tolken förmedla känslor och uttryckens karaktär, inte endast ge en översättning av orden. Att nå detta samspel kan ta tid, tid och resurser som detta projekt inte hade. Arbetet behövde en tolk med vana att bygga förtroenden, en tolk som förstod mig och

frågorna, men också informantens nyanser i sitt svar. Mitt val föll på min vän med erfarenhet från liknande arbete inom Röda Korset. Detta val gjordes också mot bakgrunden av att det bland de äldre fanns de som bar på erfarenheter av förtryck och åsiktsregistrering, så situationen måste upplevas bekväm och avspänd.

En bärande gemensam faktor var kaffe. På dagverksamheterna betraktades jag med skepsis, men med en kaffekopp i handen inbjöds jag i småpratet och blev tillhörande. Samma sak gällde hos vårdpersonalen och anhöriga. Egentligen dricker jag inte kaffe, har aldrig gjort det, tycker inte ens om det, men i de flesta sammanhang krävdes det för att ge mig legitimitet. Något så enkelt som att dricka kaffe kan i dessa sammanhang vara en viktig byggsten för förtroende, för att visa tillhörighet och gemenskap, att jag är deltagare och inte endast observatör.

Vid intervjusamtalen var jag noga med att få en tillåtande och bekväm stämning. Att lägga papper med förberedda frågor, anteckningsblock, penna och inspelningsutrustning på bordet framför den intervjuade fungerade bra i mötet med anhöriga och de med högre rang inom äldreomsorgen. Men i samtalen med omsorgspersonal och äldre innebar det att den intervjuade genast rätade på ryggen. Situationen uppfattades då som att det fanns rätt och fel svar, vilket kommenterades med »nu är det bäst att svara rätt«. Att lära frågorna utantill och ha ett litet block liggandes i knäet, gav en betydligt mer avslappnad stämning. Inspelningsutrustningen placerades så diskret som möjligt och var ofta med redan från början under det stabiliserande småpratet om den fina porslinskatten i bokhyllan eller fotot på barnbarnen.

Intervjusamtalen varade i cirka två timmar. Intervjuerna med äldre samt anhöriga gjordes uteslutande i deras hem. Personalen intervjuades i olika miljöer, på arbetet, i hemmet eller på café/restaurang, även på plats i museet. Allt beroende på deras arbetsschema. Visst resande hade jag möjlighet till, men där det ej fanns möjlighet till besök skedde samtalen via telefon, mail eller brev med både äldre, anhöriga och personal.

Att ställa en fråga är inte alltid samma sak som att verkligen vilja veta

Förtroende och tillit skapas inte självklart. Trovärdighet bygger på kunskap genom så nära erfarenhet som

möjligt. Jag spenderade den första tiden med att iakttä och lyssna i de miljöer jag sedan önskade närma mig mer konkret. Detta behövs för att förstå sammanhang, för att ställa relevanta frågor och nå ett samspel. Det har tagit många koppar kaffe på dagverksamheter, anhörigträffar och i personalrum innan förtroendet förtjänats för att få intervjuas. Att bygga förtroenden tar tid, vilket inte hade inkluderats i projektets tidsplan.

Att intervjuas äldre som är i ett större omsorgsbehov har sina egna spelregler. Det fanns en rädsla i att jag samtalade med de äldre och den kom från de anhöriga och kanske i viss mån från äldreboendena. Det var inte ovanligt att jag fick komma in på boenden för en mer allmän »rundvandring« och samtal i de allmänna utrymmena samt i personalrum. Men vid intervjuer med de boende så förekom det, framför allt i Stockholmsområdet, att jag måste gå via den äldres anhöriga. Jag behövde med andra ord ett godkännande av anhöriga för att intervjuas den äldre. Detta trots att den äldre var vid sina sinnens fulla bruk och själv godkände intervjun. Äldreboendet ville friskriva sig från att de anhöriga, eventuellt, skulle bli upprörda över att deras äldre medverkade i dessa intervjuer och därför kontaktades de anhöriga.

Hos en dam bestämde de anhöriga att en ur personalen skulle närvara vid intervjusamtalen. Vad innebär det för den berättelse som då berättas. Vid ett tillfälle ombads vi ta bort ett av citaten från utställningen. Barnen till den citerade kände sig kränkta av citatet och påstod att deras förälder måste ha varit förvirrad när intervjun gjordes. Det utpekade citatet var »Önskar att man fick hjälp när man behövde, men jag förstår att det inte går, för vad kan man begära när man är så gammal...«. Barnen menade att de såg till att hen fick den hjälp hen behövde. Jag lät citatet vara kvar eftersom deras förälder faktiskt läst och godkände det utan några invändningar, samt att citatet inte var ett utpekande av informantens barn.

Självinsikt krävs för svåra frågor

En fråga kan alla ställa, men att vilja veta kräver engagemang, att släppa sina egna ramar och våga öppet och ärligt lyssna. Det måste vara äkta för annars får det konsekvensen att ett ärligt svar inte ges. Självinsikt, vi bär alla på ett bagage av rätt och fel, rädslor, fördomar och tabun, det kan vi inte komma ifrån och dessa påverkar oss i arbetet, det måste vi alltid vara medvetna om.

Allt för länge har de svåra frågorna inte ställts, kanske

finns det en rädsla för att inte behärska området, rädsla för att göra integritetsintrång. Det har inte heller alltid setts som museernas uppgift, men i dag är det ett påbud, att ge en mångfacetterad bild av vår tid och då kan vi inte rygga för vissa ämnen för att vi känner oss obekväma. Men vi måste alltid reflektera över vad vi personligen klarar av och i vissa fall eventuellt låta oss ersättas om ett projekt får en för nära påverkan på oss.

Att ta emot andras innersta berättelser innebär att man också själv måste öppna sig för att ta emot och det är inte alltid enkelt att hantera. Vi bör bli mer medvetna om vad detta faktiskt innebär för alla inblandade, både de intervjuade och vi intervjuare. För det påverkar oss alla. Det måste vi vara medvetna om och ha en beredskapsplan för.

Ett projekt har en början och ett slut men förtroenden kan vara för evigt

Vid intima personliga intervjuer uppstår en relation där den intervjuade ser intervjuaren mer som en vän än en person som är där i sitt arbete. Det har ibland varit svårt att behålla gränsen mellan min yrkesroll och mig som medmänniska.

För oss som dokumenterar är dessa samtal och intervjuer ett arbete, ett projekt som vi vet måste avslutas för att gå vidare till nästa projekt. För de intervjuade som fått uppmärksamheten riktad mot sig och som öppnat sitt innersta har det skapats en relation. Detta var tydligt i arbetet med de tysta rösterna. Framförallt de äldre upplevde våra samtal som en form av förtroendepakt. En del av dem jag intervjuade var mycket ensamma och där jag har varit den enda som visat ett intresse, den enda som har frågat och haft tid att lyssna. Det har inneburit att jag ibland setts som deras vän, så Margaretha har stickat sockor åt mig, Doris har ringt mig och gråtit när hennes man gick bort och Kristin fortsätter att bjuda med mig på after work med kollegorna från äldreboendet.

Och mitt dåliga samvete gnagde i mig varje gång jag gick in i utställningen och såg porträtten av de intervjuade, jag hörde hur Jonas frågade: »Du kommer väl tillbaka snart igen?«. Jag saknade Ruth och skulle gärna besökt henne igen, men då skulle jag ge förhoppningar om en kontinuitet och en vänskap jag inte kan infria, för vår vänskap var ett jobb.

Hur avslutar vi detta på ett bra sätt? När projekttiden är slut måste vi avsluta, vi måste gå vidare till nästa

Ett äldre par, Vilhelmina.

Foto: Karolina Kristensson 'Cop' Nordiska museet.

projekt. Men kan vi verkligen bara klippa alla band? Enligt min arbetsbeskrivning så finns det inga tydliga direktiv hur dessa situationer ska hanteras.

Vi har fått ett förtroende som vi måste veta hur vi ska hantera. Rationellt förstår vi att vi inte kan upprätthålla en personlig kontakt och relation med alla vi dokumenterar. Men vi måste ha verktyg att på ett rätt och värdigt sätt avsluta projekten i förhållande till såväl de människor vi byggt projekten kring som oss själva och i enlighet med de värdegrunder vi i vårt arbete står för.

Författaren

Cecilia Wallquist är intendent vid Nordiska museet i Stockholm, med ansvar inom museet för områdena: kroppen och dess vård, hygien, utsmyckning och mode, skönhetsvård, hår och sexualitet. Hon ansvarar även för området »det dukade bordet«, glas, porslin och silver; liksom för migration och samtidsdokumentation. Cecilia brinner för att nå en mångfald i historien, från det lilla i det dolda till det stora i offentliga ljuset. Innan sin tjänst på Nordiska museet, har hon bland annat under flera år varit intendent vid Stockholms Auktionsverk med expertansvar för leksaker samt föremålsvärderingar. Cecilia är kulturvetare från Stockholms universitet med historia och konstvetenskap. Senaste publicerade artikel är *Rätten att få vara gammal. Samtal om acceptans, villkor och fördomar* i *Fataburen – Se åldern* (Nordiska Museet, 2015).

Delar av berättelser och resultat från detta dokumentationsarbete finns publicerat i artikeln *Rätten att få vara gammal. Samtal om acceptans, villkor och fördomar*. Cecilia Wallquist. Nordiska museets årsbok, *Se åldern*, (red) Anders Carlsson, 2015.

Hannah

Cecilia Wallquist

Hannah är 92 år och hon tar emot mig i sitt hem, vilket hon just är i färd med att lämna, för en plats på ett äldreboende. Hanna är glad och nyfiken över mitt besök, det syns tydligt, men samtidigt är hon orolig över om hon verkligen kan ge mig något intressant att lyssna på. Hon oroas över att hon tar upp min tid och att jag kanske besöker henne i onödan. Hon ber mig flera gånger att jag ska säga till om det är »fel saker« hon berättar. Hannah är inte helt övertygad om att jag ärligt vill veta allt hon berättar, att det inte finns rätt eller fel i detta sammanhang.

Det är Hannah som har kontaktat mig efter att hennes läsevolontär, som besöker henne då och då, berättat om mitt dokumentationsarbete.

Inne i Hannahs lägenhet är det rörigt och trångt, dels för att hon just nu försöker reda ut vad hon ska ta med till äldreboendet, men också för att hennes bohag egentligen är för stort för hennes nuvarande ett rum och kök. Hon ha gjort detta urval flera gånger i sitt liv, så det hon nu har kvar är det som hon nog valt ut att behålla genom alla urval. För Hanna är det inte inredning och prylar. Det är minnen.

Möbler som både i storlek och mängd vittnar om att en gång ha stått i ett hem med större yta och socialt umgänge än det nuvarande. De är minnen från barnoms hemmet och det första etablerade hemmet med den egna familjen.

Fotografier, som visar på en stor familj och många vänner, finns utplacerade lite varstans i bostaden. Personliga brev och vykort ligger i en hög på ett skrivbord. En stor, dignande bokhylla med litteratur på olika språk och med olika inriktning, konst, historia, språk m.m., en skrivmaskin och korsordstidningar.

Vi placerar oss vid ett ekbord i renässansstil. På bordet står flera glas med olika drycker. Det är hemtjänsten som har ställt fram dessa åt Hannah. Hannas rullstol är inte lätt att manövrera i köket och det är svårt för Hannah att nå hyllorna, så nu står tre fyllda glas på bordet för Hannah när hon blir törstig. Hannah säger: »Det är hemskt att inte kunna gå, jag som har vandrat i Alperna.«

Hannah har alltid tyckt om att promenera och att vara ute i friska luften och det gör hon än.

Det blir dock inte många tillfällen för Hannah att

komma ut i friska luften. Resurserna räcker inte. En promenad måste bokas in med en ledsagare flera dagar i förväg. När promenaddagen sedan infaller kanske vädret inte tillåter och då blir Hannah utan sin promenad. Hannah säger att hon förstår.

Hannah är van att inte klaga. Hon är van att kämpa men också att anpassa sig.

När Hannah var 16 år flydde hon och hennes familj från krigets Tyskland till Jönköping.

Under sin uppväxt hade hon uppmuntrats till egna åsikter och hon var mycket beslutsam och radikal. I 1940-talets Jönköping var detta inget som sågs passande för en ordentlig flicka. Hennes far klargjorde tydligt att om hon agerade avvikande från de rådande normerna, kunde detta leda till att svenskarna skulle bli mindre välvillig till att hjälpa judiska flyktingar i nöd.

Detta bär Hannah till viss del med sig i dag då hon återigen är i en beroendesituation för att få hjälp. Hannah behöver hjälp med det mesta från morgon till kväll, men det kan inte tillgodoses.

På morgonen kommer hemtjänsten och hjälper Hannah upp ur sängen. Hon får hjälp med den personliga hygien, påklädnad och att koka frukostgröten, men oftast får hon äta gröten ensam, hemtjänsten måste vidare. »Jag är ensam när jag äter. Det är tråkigt.« Hannah bor i ett gemenskapshus med en kollektiv matsal där det lagas gemensam middag på vardagar. Dessa middagar betyder mycket för Hannah, de ger henne gemenskap och matlust. Hon tycker att det är trevligare och att maten smakar bättre i sällskap.

Klockan 11 kommer hemtjänsten tillbaka och hjälper Hannah att gå på toaletten.

Klockan 13 får hon lunch, halvfabrikat som värms i microvågsugnen, något annat finns det inte tid för. »Men en dag i veckan har jag rätt att få handlat«, då önskar hon sig sådant hon tycker om och är sugen på, en chokladbit, en tidning eller en fin blomma till bordet.

Det Hannah tycker är värst är att hon måste be om hjälp för att gå på toaletten. Hon vill helst inte behöva nyttja blöjan hon utrustas med dygnet runt. »Jag ringar till en person som kan hjälpa mig, men det tar cirka 30 minuter. Man får ju lära sig att klara detta. Det känns generande men man vänjer sig.« »Man känner sig tyvärr ganska hjälplös och det tycker jag inte om

för det har jag inte gjort tidigare i livet. Jag är beroende av andra, men man kunde ha det mycket sämre än vad jag har det«.

Hannah har varit noga med att kunna klara sig själv i alla lägen. Det har livets erfarenheter lärt henne. Hon har varit noga med att lära sig språk och få en bra utbildning i fall hon skulle behöva fly igen. Hannah tog studenten och examen i engelska, franska och tyska. Under sitt yrkesverksamma liv arbetade hon som lärarinna. Det är ett händelserikt liv som träder fram, men också tydligt ett liv som inneburit svårigheter och sorger. Hannah säger att hon bara tystade ner sin röst, men utan den hade hon inte överlevt.

I dag lever hon på minnen och hon känner sig väldigt ensam för just bland alla minnen blir det så tydligt. Det finns inte längre någon som kan dela hennes minnen. Hannahs vänner, man och enda barn finns inte längre i livet, en sorg hon inte kan komma över. Hannah känner sig så ensam. Hon vet att hennes bror och brorsbarn ställer upp om hon behöver hjälp »... men de tycker nog att jag är ganska besvärlig för jag inkräktar på deras fritid. De har aldrig sagt något men jag känner ju ».

»Förr var jag energisk, duktig och med sociala intressen, men jag orkar inte nu. Krafterna räcker inte att vara så insatt längre. Förr kämpade jag som ordförande i internationella kvinnoförbundet för Fred och Frihet«. Det märks tydligt hur detta plågar Hannah, att inte längre kunna engagera sig och agera med den

glöd som trots allt fortfarande finns hos henne, men som hon inte längre orkar ta fram. Det plågar henne att ingen längre känner till hennes styrkor, den engagerande, energiska och bildade person hon är inom sig.

I dag är hon den gamla damen i rullstol som behöver hjälp, men som beskedligt väntar 20 minuter för att få gå på toaletten. Den gamla damen som inte protesterar när hon inte får komma ut på promenad, trots att hon sett fram mot promenaden i flera dagar, kanske till och med veckor.

När jag och Hannah har pratat i över två timmar så har den beslutsamma kvinnan med engagemang och glöd framträtt igen, när hon fått sätta ord på sitt liv och sin vardag i dag.

Vi har skrattat åt att hon gestikulerat så mycket under vårt samtal så att rullstolen flera gånger åkt i väg med henne, bort från bordet vi suttit vid.

Hon berättar att hon ofta funderar över sin situation men aldrig egentligen reagerar. Hon är glad att jag ville prata med henne och tackar mig flera gånger medan jag plockar ihop mina saker. Det artiga handslaget känns nu främmande och jag säger adjö med en kram. Innan vi skiljs säger Hannah: »Det var verkligen trevligt. Hoppas att vi ses igen.»

Hannah är ett fingerat namn då personen ej vill stå med namn i artikeln.

Personporträtt ur dokumentationen *Gamlingar – hur var det och hur vill du ha det?*« som Nordiska museet genomförde 2013–2014.

Forelsket og foraktet Norske kvinner - tyske soldater

Anne Herresthal och Ida Lützow-Holm

Denne artikkelen bygger på et utstillingsprosjekt vist på Bymuseet i Oslo i perioden september 2013 til februar 2016. Den handler om de norske kvinnene som forelsket seg i tyske soldater under 2. verdenskrig. Etter som de var blant de mest foraktede samfunnsborgerne under krigen, måtte de tåle mye da freden kom: vold, skamklipping, tap av arbeid og bolig samt internering i leire, bare for å nevne noe. I utstillingen forteller vi historien om hvem de var og hva som skjedde med dem.

Indirekte er dette et innlegg i debatten om det norske krigsoppgjøret. Det er også en del av norsk kvinnehistorie som ikke har vært framme i museene tidligere. Sist men ikke minst åpner temaet for å drøfte aktuelle problemstillinger. Vi fikk støtte fra Den kulturelle skolesekken til å lage et formidlingsprosjekt rett mot elever i den videregående skolen. Med elevene har vi diskutert temaer som forbudt kjærlighet, kjønn, skam og ære.

Krigen i Norge

Den 9. april 1940 invaderte tyske tropper Norge, og etter to måneders kamp kapitulerte landet for Nazi-Tyskland. Kongen og regjeringen flyktet til England og dannet eksilregjering. I fem lange år var Norge et okkupert land, – en tidsperiode nordmenn har opparbeidet seg mange forestillinger om både når det gjelder personhistorier, men også på et overordnet plan. At vi vant krigen på de alliertes side, har gjort historiene om de gode nordmennenes heltemodige innsats til nesten mytiske fortellinger. De mørke kreftene i samfunnet, sympatien mange hadde med Tyskland og Hitlers rasendeologi særlig før, men også under krigen, har vært heller underkommunisert. Norske nazister og nazi-sympatisører fikk ledende posisjoner i samfunnet. Det eneste tillatte politiske partiet Nasjonal Samling (NS) ble ledet av Vidkun Quisling, og hadde på det meste 43 000 medlemmer så sent som i 1943. Det norske samfunnet stod ikke så samlet mot okkupasjonsmakten som man ønsker å tro.

Krigshverdagen var merkbar i alle byer og landsdeler. Samfunnet ble underlagt streng tysk kontroll, noe som medførte ufrihet, terror, frykt og varemangel. Okkupasjonen fikk skjebnesvangre følger for mange mennesker

og særlig for landets jøder. I løpet av 1942 og 1943 ble 772 jøder deportert fra Norge til de tyske dødsleirene. Norske politifolk og drosjesjåfører bistod i dette arbeidet, ufrivillig eller ikke.

Men på mange måter gikk livet videre også. Det ble en slags tilvenning. Ingen visste hvor lenge det kom til å vare. På det meste var det mer enn 400 000 tyske soldater i Norge. De utgjorde cirka 40 prosent av landets voksne mannlige befolkning. Blant dem var det både aktive tilhengere av nazismen og direkte motstandere av krigen. Uansett var instruksjonen at de skulle oppføre seg korrekt overfor den norske befolkningen. Nordmenn ble definert som ariere, og tyskerne ønsket derfor en forbrødring med det norske folk, – men på nazismens premisser naturligvis.

Motstand

Utover krigen økte motstanden mot nazistene, både i form av sivil ulydighet og en bevæpnet motstandsbevegelse. Mange dro til England og kjempet derfra, mens de aller fleste gikk under jorden, gjemte seg på fjellet og i skogene. Alle de modige mennene (og enkelte kvinner) ble kalt »gutta på skauen«. De gjennomførte flere omfattende sabotasjeaksjoner som ble møtt med straff, represalier og henrettelser fra tyskerne. Protester ble formidlet gjennom illegale aviser og sendinger fra London via radioer som folk hadde gjemt unna. Her ble norske kvinner sterkt advart mot å omgås fienden:

... det blir en forferdelig pris de kvinner får betale for resten av sin levetid, som ikke avviser tyskerne.

Norske kvinner

Men budskapet nådde ikke alle, og for unge kvinner i «forelskesalderen», overskygget kjærlighet og eventyrlyst fornuften og de alvorlige konsekvensene. Det er usikkert hvor mange norske kvinner som hadde forhold til tyske soldater og offiserer under krigen. Kildene opererer med tall fra 30 000 til 100 000. En dansk undersøkelse viser at omtrent 10 prosent av tilfellene i Danmark resulterte i barnefødsler. I Norge ble det født cirka 12 000 krigsbarn. Begreper som »tyskertøs«, »tys-

*Forbudt kjærlighet sommeren 1941 (?)
Foto: Ukjent fotograf/Tore Eggans arkiv.*

kerjente« og »tyskerhore« ble brukt som betegnelser på kvinnene. Bare det å ha snakket med en tysker kunne være nok til å bli stemplet. Relasjonene kunne variere fra en kortvarig flørt eller et tilfeldig bekjentskap, til rene seksuelle forbindelser eller langvarige kjærlighetsforhold. Det fantes også prostituerte kvinner som dro økonomiske fordeler av tyske kontakter.

Majoriteten av kvinnene var under 30 år. De kom fra alle samfunnslag, men flest var de som kom til byene for å arbeide og var uten nettverk og kontroll fra familien. Arbeidsplasser drevet av tyskere var det mange av. Noe arbeid var pålagt arbeidstjeneneste, men mange kvinner tok frivillig arbeid fordi de var arbeidssøkende og fordi tyskerne lønnet relativt godt. Stort sett var de lite opptatt av politikk, men på grunn av omgang med tyskere ble de betraktet som politiske aktører.

Tyske soldater

De fleste soldatene var unge menn, utkommandert i krigen. Tro i hvilken grad de hadde lyst til å tilbringe fem år borte fra hjemsted og familie? Fra personlige beretninger og vitnesbyrd forstår vi at de tyske soldatene var høflige og komplimenterende og gjorde alt de kunne for å bli kjent med de norske jentene. På mindre steder kunne soldatene være i flertall. De levde tett på befolkningen, og slik utviklet det seg vennskap og kjærlighetsforhold. Det var ikke til å unngå at unge kvinner ble betatt og forelsket seg.

Herregud, for noen flotte menn! De var et pust fra den store verden... i sine uniformer, herregud for noen flotte menn, vi trodde ikke våre egne øyne!

Freden

8 mai 1945 kom freden. Alle var ute i gatene for å feire. I utstillingen ser vi filmklipp fra denne feiringen for drøyt 70 år siden. Alle var naturligvis ikke velkomne til å ta del i feiringen. Norske nazister, profitører, torturister og angivere ble arrestert og straffet i det vi i Norge kaller «landssvikoppjøret». Det som er oppsiktsvekkende er at hatet mot tyskerjentene var like sterkt. De ble stemplet som landssvikere på linje med norske nazister. I tillegg var de moralske utskudd, og ble betraktet som en gruppe tilbakestående individer: Problemet var at man ikke kunne stille dem for retten. For hva slags lovbrudd hadde de begått? Det å ha en tysk soldat som kjæreste var ikke straffbart etter norsk lov. Allikevel kom oppjørets time også for tyskerjentene. I ukene etter frigjøringen tok folk seg til rette. Det var lynsjestemning, og hat og hevnlust fikk utløp. Det var en enkel sak å gå løs på kvinnene. De var svake, vulnerable og hadde ingens sympati. I hele Europa ble nå kvinner utsatt for voldelige og ydmykende handlinger.

Straffen

I utstillingen laget vi et forlatt pikeværelse. På veggen henger et bilde av den tyske soldatkjæresten, datoblokken viser 8. mai 1945 og på den knuste ruta står det skrevet »hore«. I radioen i værelset kan man høre et øyevitne fortelle om en ung kvinne som blir dratt inn i en bakgate av en gjeng med menn i 30–40 års alderen. De river klærne av henne, tar saksen frem og klipper håret av henne i store tjafer så blodet spruter. Det er vanskelig å tallfeste hvor mange som ble skamklippet,

men det antas at det skjedde med cirka 5 000 kvinner. Stort sett fikk disse handlingene få straffbare følger, og dermed er det vanskelig å vite hvem det var som utførte handlingene. Det hersker likevel en oppfatning i ettertid av at dette var menn og gutter som ikke hadde fått vist sitt »heltemot« og »rette nasjonale sinnelag« under krigen! Mange mente kvinnene fikk som fortjent, men etter hvert vekket klippeaksjonene avsky i befolkningen.

Selv om det ikke var straffbart å ha tysk kjæreste, satte også hjemmefronten og politiet i gang aksjoner mot tyskerjentene. Det ble nødvendig å fatte noen vedtak som gjorde dette mulig. Helsedirektoratet og Justisdepartementet slo fast at kvinnene måtte innbringes 1) fordi de trengte beskyttelse 2) fordi de mest sannsynlig var smittebærere av kjønns sykdommer og måtte isoleres fra resten av befolkningen. Folk ble oppfordret til angiveri. Kvinner som var registrert i helserådets arkiv, og de man ellers klarte å oppspore, ble arrestert og innbrakt til regulære forhør. De ble utspurt i detalj om sine forhold og sin seksuelle aktivitet, før eventuell »reaksjon« ble fastsatt. Mange kvinner mistet både jobb og leiekontrakt. Kvinner som var gift med sin tyske soldat, mistet sitt norske statsborgerskap. Det samme skjedde med kvinnene som giftet seg rett etter krigen.

Interneringsleirer ble opprettet over hele landet. I Oslo ble i alt 1100 tyskerjenter plassert i tyskerleiren på Hovedøya utenfor byen. Oppholdet på øya kunne variere fra noen uker til inntil et år. Flere barn var internert med mødrene sine, men forholdene gjorde at leiren ble avviklet sommeren 1946.

Personlige historier

Tyskerjentenes skjebne varierer i stor grad. Det finnes like mange skjebner som det finnes kvinner. Det som hendte dem var alt fra grove krenkelser og internering, til at de klarte å skjule sin fortid ved for eksempel å flytte til et annet sted. Det er registrert mellom 2 000 og 3 000 kvinner som dro til Tyskland som gifte kvinner. Uavhengig av hvordan det gikk, har svært mange kvinner båret på en skam gjennom livet, som har gått i arv til barna og deres etterkommere.

Det var ikke lett å finne informanter i forkant av utstillingsprosjektet. De fleste kvinnene lever ikke lenger og de få gjenlevende er enten syke og alderspreget, eller vil ikke snakke om det som skjedde. I Norge finnes fortsatt kvinner som bærer på hemmeligheter. Vi planla å reise til Tyskland på jakt etter informanter, men vur-

derte det til å bli for omfattende. I arbeidet med utstillingen leste vi derfor mange intervjuer og personlige beretninger som er nedfelt i bokform fra tidligere år. De sentrale fortellingene i utstillingen er likevel tre personlige historier som vi fikk tilgang til. Historiene er forskjellige, men ingen av dem forteller om skamklipping eller internering. Slik de fremstår, gir de utstillingen liv og nerve, gjør stoffet levende og veien til identifisering lettere for publikum.

Grethe døde i Tyskland (tidligere DDR) i 2001. Med familiens samtykke viste vi hennes historie, laget som et album hvor vi samlet bilder og personlige nedtegnelser fra hennes liv. Grethe var en ung kvinne på 22 år da hun i 1942 tok seg arbeid på Gardermoen hvor tyskerne hadde base. Der traff hun Willy. Han var snill og omtenkfull. Av notatene hennes forstår vi at forholdet utviklet seg nølende og gradvis, og det fremgår også at Grethe var opptatt av ryktet sitt. Hun kunne se at mange jenter var med flere tyskere, men at hun bevisst holdt seg til Willy. Etter krigen giftet de seg. Hun ble fratatt sitt norske pass og sendt til Tyskland. Grethe fikk en dobbel straff. Hun mistet sitt norske statsborgerskap. I tillegg havnet hun i sovjetisk sone og kunne ikke reise tilbake til Norge.

En annen historie er Den skjulte familiehistorien. Vår informant fortalte om sin nylig avdøde farmor som i 1941 inngikk ekteskap med en tysk offiser og fikk tre barn i løpet av krigen. Da freden kom ble ektemannen sendt til Tyskland. Det såre i denne historien er at farmoren aldri hørte mer fra ham. Han var rett og slett forsvunnet, og familien trodde at han var død. Farmoren kom fra en økonomisk velberget familie. Hun ble beskyttet og forsørget inntil hun giftet seg på nytt og fikk to barn til. At hun fikk bli i Norge er trolig relatert til hennes borgerlige status, samt den vanskelige situasjonen hun befant seg i. Etter lang tid kom det likevel frem at tyskeren levde, hadde skiftet identitet og stiftet ny familie. Vår informants far møtte sin egen far én eneste gang. Det var i Tyskland på 1960-tallet.

Vår informant kjente til historien om den ukjente offiseren (det vil si hennes biologiske farfar), men det var et tabubelagt tema i familien som aldri ble snakket om. Under arbeidet med utstillingen kom historien opp, noe som resulterte i en forsiktig åpenhet innad i familien. Fra lengst inn i en nattbordskuff dukket bildet opp, av offiseren i naziuniform med et spedbarn i armene, hhv. informantens farfar og far.

Den best dokumenterte historien i utstillingen er

*I 1945 ble tyskerjentene stilt til veggs som om de skulle henrettes. Fra en interneringsleir utenfor Bergen.
Foto: Finn Gulbrandsen/Hordaland fylkesarkiv.*

historien om Bjørg. Fortellingen ble til en digital historie om den unge jenta fra Narvik, som forelsket seg i den tyske musikeren og soldaten Heinz. Egentlig er dette en vakker kjærlighetshistorie om en modig, ung kvinne som midt under krigen, 19 år og gravid, reiste alene til Tyskland for å føde sitt barn. For familien gikk dette på æren løs. I brev og intervjuer fremkommer det at hun hadde fått valget mellom å reise eller ta abort. Hun tok et vanskelig valg, men barnet kom til verden og historien ender godt. Oldebarnet forteller historien om sin oldemor med stolthet, og budskapet er i det vesentlige at ekte kjærlighet overvinner alt, selv en verdenskrig.

For et publikum med beslektede familiehistorier har utstillingen hatt en stor betydning. I gjesteboken kan

vi lese mange og takknemlige hilsener til museet som har løftet de ulykkelige kvinnene opp og frem.

Takk for at dere løfter dette fram i lyset. Jeg er et av krigsbarna som er blitt tatt godt vare på. Men først da jeg var 55 år turte jeg å være litt »åpen« om dette. Jeg føler fortsatt skam. Men alle muligheter for å se dette fra flere sider hjelper. Takk

Som 17-åring i 1945 overvar jeg en hjerteskjærende klipping av en 18-årig jente. Hun var ikke verre enn andre. Jeg gikk bedrøvet hjem. Regine

Jeg ble født i all hemmelighet i juli 1945. Min mor dro til Sverige og ble svensk statsborger. For meg har det vært en lang livsvei med mange stasjoner... Etter 48 år

*I dialogrommet i utstillingen fikk elevene se filmen om Bjørg og Heinz. Her ble det også tid for diskusjon.
Foto: Christina Krüger/Oslo Museum.*

ble jeg kjent med min mor. Det er jeg veldig takknemlig for. Denne utstillingen berørte sjelen min. Takk!

Formidling

Vi som laget utstillingen er til daglig museumspedagoger ved museet. For oss ble det derfor naturlig og tenke over hvordan vi best kunne formidle denne historien, ikke minst til ungdom.

Utstillingen handler om unge mennesker med følelser i spill og med fremtiden foran seg. Det er 70 år som skiller i tid og det er en verdenskrig som bakteppe, men vi oppdaget i økende grad at dette kunne ha stor overføringsverdi til de unges liv i dag. For hvem har vel ikke vært forelsket?

I det utvalgte billedmateriale og de audiovisuelle elementene i utstillingen, kommer unge stemmer og ansikt til uttrykk. Mange av fotografiene er fra private settinger og arkiv og har et uformelt og hverdagslig

preg. Situasjonene de er hentet fra, er for eksempel sosiale sammenkomster og fester, eller kjærestepar som sitter tett sammen. Som tilskuer kommer man så nært innpå at det blir vanskelig å distansere seg, og for ungdom er mange av situasjonene lette å kjenne seg igjen i.

Tyskerjentene ble straffet med skjellsord som tyskertøs, ludder og hore, og noen ble skamklippet av mobben. Hva med hets og mobbing som er hverdagskost for mange unge i dag? Grove og hatefulle karakteristikk rammer sårbare ungdommer via sosiale medier, og skummel gruppedynamikk ser ut til å forsterke kraften i dette. Hvem har ikke kjent på forakten fra omgivelsene grunnet ondsinnede rykter, eller selv vært med på trakasseringen?

Det mest sentrale temaet i utstillingen er likevel den forbudte kjærligheten. Norske jenter var sammen med fienden. Den allmenne oppfatningen var at tyskerjentene brakte skam over nasjonen og familiene som ble rammet. For dagens ungdom er det ikke nødvendigvis

umulig å forestille seg hvorfor dette kunne få så alvorlige konsekvenser. I vårt moderne, flerkulturelle samfunn må mange jenter og kvinner bære et særskilt moralsk ansvar på vegne av familien, religionen og kulturen, og passe på at ingenting av dette svertes eller gjøres til skam. I utstillingen spør vi derfor: Hvem eier egentlig kvinnekroppen? Å bestemme over egen kropp og egne valg, må ikke det strengt tatt tilfalle det enkelte individ? Det viser seg at også i dagens Norge kan kjærlighet være forbudt på tvers av kulturer, kjønn, religion, familiestrukturer og etnisitet.

Når kvinnene kastet seg i armene på fienden mente mange at de satte sine seksuelle drifter foran nasjonalfølelsen. Blant våre elever kan det av og til herske oppfatninger som at det var utilgivelig det de norske jentene gjorde: Du går ikke til sengs med fienden, vet du! Men som regel vil det være svært delte meninger om dette. Identifiseringen med ungdommene for 70 år siden engasjerer og utfordrer elevene til å ta stilling til en rekke dilemma knyttet til svik, moral, hevn og fordømmelse. Ved hjelp av tyskerjentenes historie trykker vi på sensitive knapper, vi opplever en åpenhet som kan overraske, og vi erfarer at det å være i dialog med de unge er verdifullt, både for oss og for dem.

I formidlingen har vi i tillegg tatt i bruk interaksjon og medvirkning som metode. På danseplattingen får elevene ta på seg naziuniformer. Fra en sveivegrammofon spilles tysk dansemusikk fra tiden, og ved å rote i lommene finner soldatene små gaver de kan gi til jentene, som også har fått på seg tidsriktige klær. Alle kan med egne øyne se hvor kjekke skolekameratene deres blir. Vi har også innredet en nisje som skal illustrere et lensmannskontor hvor jentene blir brakt inn til avhør. En elev får på seg en norsk politiuniform fra 1945 og en medelev (en av jentene) får rollen som tyskerjente. Ut i fra autentisk materiale deltar elevene i et rollespill som viser hvor ydmykende en slik situasjon kunne være. Formidlingsmessig har dette vært gode grep.

Fortsettelsen

Ettersom norske jenter og kvinner forelsket seg i tyske soldater over hele landet, representerer denne utstillingen hele nasjonens historie. Etterspørselen etter den har derfor vært stor mange steder. Når den nå tas ned på Bymuseet på nyåret, er vi i gang med å lage en digital pakke som gjør det mulig å transportere den til flere steder i landet på en relativt enkel måte. Oppford-

ringen er å bruke materialet vi har sammenfattet, men å gi stoffet en lokal forankring som kan være viktig for det stedet hvor utstillingen blir vist.

Författarna

Anne Herresthal har arbeidet med formidling til barn og unge i mange år. Tidligere drev hun musikalsk barnehage, dirigerte barnekor og laget programmer for radio og tv. Hun er utdannet ved Musikkonservatoriet og Universitetet i Oslo med fagene musikk, religion og folkloristikk (hovedfag). Hun har arbeidet med formidling og laget utstillinger ved flere museer i Norge. De siste 16 årene har hun vært ansatt som museumslektor ved Oslo Museum og hatt mange arbeidsoppgaver, fra babysang til kunnskapsformidling for skoleklasser, voksne og demensgrupper. Anne Herresthal har vært redaktør for museets tidsskrift *Byminner* og laget årlige skoleopplegg for »Den kulturelle skolesekken« i museets ulike utstillinger. I 2013 var hun prosjektansvarlig for utstillingen »Forelsket og foraktet. Norske kvinner-tyske soldater«, som i 2016 er omformet til en vandretstilling. Fra høsten 2016 er hun pensjonist, men tar enkelte oppdrag knyttet til formidling.

Ida Lützow-Holm var tidligere ansatt som fagkonsulent ved Oslo Museum, men har fra 1 juni stilling som fagkonsulent og museumspedagog ved Stiftelsen Norsk Folkemuseum/avd. Bogstad gård. Herregården ligger på grensen til skogen som omkranser Oslo, og museet består av det private hjemmet til Peder Anker, Norges første statsminister etter 1814. Her har hun ansvar for all utadrettet virksomhet, så som utstillinger, pedagogiske tilbud og publikumsarrangementer.

Ida er opptatt av å utvikle barn og unges historiebevissthet; gi en forståelse av at tiden de lever i henger sammen med fortid og fremtid og at de selv er en del av historien. Dette har betydning for menneskelig dannelse og utvikling. Hun benytter ofte levendegjøring, taktile og sanselige grep for å nå inn til følelser hos elevene.

Ida er cand.mag. med fransk, historie og etnologi, og har i tillegg praktisk-pedagogisk utdanning fra Universitetet i Oslo.

2017 utkom en bok om Bjørg og Heinz's historia: *Min mor valgte meg. Et krigsbarns familiehistorie* av Harald Herresthal (Ad Notam forlag, 2017).

»Det er så mye vi skulle snakket om...« Min svigermor, Bjørgs, historie Et museumsprosjekt blir til

Anne Herresthal

»Det er så mye vi skulle snakket om«, sa min svigermor ofte. Da jeg ble prosjektleder og begynte å planlegge utstillingen, »Forelsket og foraktet. Norske kvinner – tyske soldater«, på Bymuseet i Oslo, ba jeg om å få bruke hennes historie.

Til å begynne med husket hun ikke så mye, men når vi snakket sammen, kom minnene sterkt tilbake. Det var mye hun ikke hadde fortalt oss, hun hadde lagt ting bak seg og gått videre i livet sitt. Da hun fikk se den første digitale historien jeg og min kollega, Ida Lützow-Holm, laget om henne, gråt hun. Det var noe som ble forløst i henne, og fra sin datamaskin sendte hun filmen stolt rundt til familie og venner. Nå ville hun fortelle sin historie!

Vi fikk lov til å arbeide videre med hennes livshistorie, og etter hennes død i 2012 fant familien brev som hun hadde gjemt og aldri vist oss. Her kom det fram at hennes foreldre og brødre hadde vært sterkt i mot at hun innledet et forhold til en tysk soldat under krigen. Da skjønte vi at bak ordene, »det er så mye vi skulle snakket om«, lå det opplevelser og erfaringer hun hadde fortrenget.

Historien om Bjørg er den best dokumenterte historien av de tre historiene vi fikk tillatelse til å vise i utstillingen om tyskerjentene. Bilder, brev og hennes egne nedtegnelser og utsagn ga oss mulighet til å lage en utvidet film om hennes liv. Filmen har berørt mange fordi den er så direkte og åpen om kjærlighet, konflikt og forsoning. Personene er ikke anonymisert, og oldebarnet Christina leser historien. Hun ville bruke familiens etternavn i fortellingen. Da hun sa at hun var stolt av sine oldeforeldre, var ingen lenger i tvil om at det var riktig.

Historien om Bjørg

Bjørg Nordsjø ble født i Narvik høsten 1923 og var yngst i en søskenflokk på fire. Foreldrene var lærere, og begge var aktive i musikklivet i byen, faren som kordirigent og moren som organist i kirken.

Bjørg var 16 år da den tyske krigsmakten angrep Narvik den 9. april 1940. Krigen mellom tyskerne og

de alliertes forsøk på å frigjøre byen som eksporterte malm fra Sverige, førte til at familien Nordsjø flyktet. De kom tilbake, da alt hadde roet seg. Etter hvert begynte livet å gå sin vante gang så langt det var mulig under den tyske okkupasjonen.

Høsten 1941 kom to tyske musikere hjem til Villa-veien, der Bjørg og familien bodde. De ville låne nøkkel til kirken for å øve der. En av dem var Heinz Herresthal, som var beordret ut i krigen som musiker.

Som militærmusiker var oppgaven hans å spille i begravelser for tyske soldater og på korpskonserter ute på byens torv. I Soldatenheim deltok han på konserter og dansetilstelninger, men kirken ble også benyttet til konserter.

Heinz var 27 år gammel og ble fascinert av den unge Bjørg. Han spurte om hun spilte noe instrument. Det gjorde hun, og etter kort bekjentskap begynte de å spille sammen, hun på klaver og han på fiolin. Ved juletid fikk Heinz permisjon for å studere fiolin i Köln. Bjørg var nesten sikker på at hun ikke ville få se ham igjen, men sensommeren 1942 dukket han likevel opp.

Etter et kort studieopphold på musikkhøyskolen, var han på nytt blitt innkalt i det militære og sendt til Polen. Han kunne ikke glemme Bjørg og hadde gjort alt han kunne for å komme tilbake til Narvik.

I de følgende månedene utviklet det seg et kjærlighetsforhold mellom Bjørg og Heinz. Han kom på besøk i sivil enda det var strengt forbudt. Han hadde fått tilsendt en dress hjemmefra for å vise at han var et vanlig menneske, ikke en krigersk soldat.

Faren til Bjørg var ikke hjemme. Han var blitt forvist til Andøya fordi han hadde sagt til skoleklassen sin at Norge var et kongedømme og at kongen for tiden var i England.

Fra sitt eksil skrev faren og advarte henne om å innlede et forhold til en tysker. Han mente det var en skam for familien at hun hadde forelsket seg i en som ikke var norsk og dessuten en som tilhørte fienden.

Foreldrene prøvde å få henne vekk fra Narvik for å gå på skole lenger sør i landet, men før det lyktes, var Bjørg blitt gravid. Da var valget å ta abort eller reise fra byen.

Bjørg var fast bestemt på å beholde barnet, for hun

*Bjørg og Heinz traff hverandre i Narvik høsten 1941.
Foto: H. Herresthals arkiv.*

hadde funnet mannen i sitt liv. For ikke å bringe skam over familien forlot Bjørg Narvik høsten 1943. Planen var å reise til familien til Heinz i Tyskland.

Det meste av hennes eiendeler ble sendt med en tysk båt. Den ble torpedert utenfor Helgelandskysten, og hun mistet alt hun eide.

Etter et opphold i Oslo for å få utreisepapirene i orden, reiste hun videre. Underveis møtte hun mange mennesker som lurte på hva en ung jente fra Norge gjorde i det krigsherjede Tyskland. Tomhendt og gravid i syvende måned, kom hun frem til sin tilkommende svigerfamilie i Neuwied, nord for Koblenz. Der ble hun tatt godt vare på, og den 15. januar 1944 fødte hun en sønn, som fikk navnet Harald.

Heinz var fremdeles stasjonert i Narvik. Sommeren 1944 fikk han endelig beskjed fra høyeste hold i Tyskland om at han fikk lov til å gifte seg med Bjørg. Det var nemlig blitt mye vanskeligere for tyske soldater å gifte

seg med kvinner i okkuperte land. Heinz underskrev ekteskapskontrakten på et militært kontor i Narvik.

Bjørg prøvde så godt hun kunne å overleve i Tyskland. Matmangelen var stor, og fra Narvik fikk hun pakker tilsendt fra sin mor. Hun ba om matvarer som hun kunne bytte med andre varer det var mangel på, for eksempel kaffe og smør. Med slike varer kunne hun bytte til seg melk og mat til det lille barnet sitt.

Våren 1945 ble landsbyen hun bodde i, bombet av amerikanerne. Heldigvis overlevde Bjørg, barnet og svigerforeldrene.

Etter krigsslutt i mai 1945 kom Heinz hjem etter først å ha vandret fra Norge via Danmark til Tyskland. Her satt han noen måneder i en britisk interneringsleir i Schlesvig-Holstein, før han fikk reise hjem.

Det var vanskelige tider i etterkrigstidens Tyskland, men Bjørg og Heinz var optimistiske. I 1947 fikk Harald en søster, og Heinz prøvde å bygge opp en ny tilværelse som musiker.

Han tjente penger, men det var ingenting å få kjøpt, og nøden var stor. Bjørg ba moren undersøke om hun

kunne få pakker med matvarer fra Røde Kors i Sverige. Hun ba også om hjelp for å komme tilbake til Norge. Gjennom sitt ekteskap med Heinz var hun blitt tysk statsborger og hadde mistet sitt norske pass. Foreløpig var alle forsøk på å få komme tilbake til Norge helt umulig.

Bjørgs mor hadde i 1948 fått lov til å hente Harald til Norge. Selv fikk Bjørg først innreisetillatelse i desember 1949. Det ble et forsonende møte, og barnet som hadde vært det store problemet, var for lengst blitt sin morfars øyensten.

Heinz fikk ikke oppholdstillatelse i Norge før i 1955, og da valgte familien å flytte til Norge. Heinz fikk anledning til å bygge opp musikklivet på Eiker, som ligger mellom Drammen og Kongsberg, og ble en høyt aktet musikkpedagog og kor- og korpsdirigent.

Personlige historier gir liv til utstillinger

De virkelige historiene om menneskers skjebne og valg i livet bidrar til at en utstilling blir levende og gir de besøkende en følelsesmessig opplevelse.

I utstillingen »Forelsket og foraktet« gir de personlige historiene et nyansert bilde av krigens mange skjebner og ofre. De viser også hvor ulike skjebnene til disse kvinnene var, at det finnes forskjellige historier, ikke bare én standardhistorie. Mange tror at de fleste kvinner

som innledet et forhold til tyske soldater var lettbente, naive eller prostituerte. Derfor har mange av kvinnene valgt å holde deler av sitt liv for seg selv av frykt for å påføre både seg selv og etterkommerne en skam. Derfor er det så viktig at noen våger å fortelle sin historie og gi et mer nyansert bilde av det som skjedde under krigen.

De tyske soldatene var heller ingen énsartet gruppe. Mange unge gutter ble mot sin vilje sendt inn i krig og død, og de som overlevde, mistet fem av de beste årene i sitt liv.

Midt i denne meningsløsheten kunne det oppstå forbindelser som gikk på tvers av fiendebildet. At det ikke er uvanlig og at det ligger noe dypt menneskelig i dette, er det mange eksempler på i krigshistorien. Det menneskelige ved dette er også en av grunnene til at kjærlighetsforhold på tvers av grensen mellom venn og fiende har vært et yndet tema i musikk og drama, gjerne med en tragisk slutt.

Historien om Bjørg og Heinz fikk i motsetning til mange andre historier om forelskelser mellom norske kvinner og tyske menn, en lykkelig slutt. Tross mange hindringer klarte de å overvinne all motstand og levde sammen til livets slutt.

Deres forelskelse var forbudt kjærlighet, men som oldebarnet sier i filmen: deres historie er et bevis på at ekte kjærlighet finnes og at den kan overleve alt, selv en verdenskrig!

Svåra museer – också en gallringsfråga Hur vi väljer att minnas och att glömma i museer

Stefan Bohman

ICOM (International Council Of Museums) har internationellt överenskomna etiska regler vad gäller gallring av föremål i samlingar. Man får gallra, men på vissa villkor. Det ska vara professionella museianställda som styr gallringen. Föremålets legala status måste vara helt klara. Först och främst ska föremålen erbjudas andra museer. Man får också sälja, men då först och främst till andra museer. Inkomsten av försäljningen ska i vilket fall gå tillbaka till samlingarna, i form av nya inköp eller vård av samlingarna. Och det ska vara de professionella handläggarna som har sista ordet i gallringsfrågor, inte till exempel politiker.

Dessa relativt enkla etiska regler handlar dock om materiella samlingar och samlande. Men hur ska vi göra med det mer svårgräpbara immateriella samlandet? En fråga som i högsta grad berör samtidsdokumentation, dvs hur gallrar vi i våra beslut av vad vi ska samla och ställa ut? Hur gallrar vi bland olika tolkningsalternativ av det samlade? Hur bestämmer vi vilka historier vi vill bygga samlande och utställande kring. Eller med andra ord: hur gallrar vi ut de historier och tolkningar vi väljer att INTE använda?

Nyckeltermerna är här »kulturarv« och »kanon«, naturligtvis intimt kopplat till »historiebruk«.

Hur går vårt skapande av kanon till? Med kanon menar jag, enkelt uttryckt, en kulturarvets adel – de kulturarv vi väljer att befordra till en sorts föredöme. I denna artikel koncentrerar jag mig på personmuseer, men frågan om svåra saker på museer kan naturligtvis handla om annat än personer och dess historia. Jag har till exempel pratat med museikollegor på Island som ställer ut kunskap om den för landet så centrala valjakten, men hur behandlar man den infekterade diskussionen om Islands jakt på ett eventuellt utdöende valsläkte? Ta i denna artikel personmuseerna och deras problematik som belysande exempel på en bredare problemställning, giltig för alla museer.

Skapandet av personlig kanon är högst aktuellt med tanke på återopande av olika tänkta auktoriteter i historien, alltifrån Abraham Lincoln till Mannerheim eller – Astrid Lindgren som hösten 2015 fått ett nytt museum i hennes hem på Dalagatan i Stockholm. Kanonisering av personer kan ha flera motiv, nästan alltid

som grund för en tänkt gemenskap – nationell, lokal, politisk, religiös, kulturell. Fenomenet är förstås mycket gammalt och känt. Redan August Strindberg skrev »I närmaste sammanhang med den offentliga lögnen står kanoniseringen. Det är en bland de avskyvärdaste yttringar av den civiliserade människans förfälskning och härsklystnad. När hon nämligen icke själv förmår tillfredsställa sina onda begär, så uppfinner hon fetischer, helgon eller i moderna tider: storheter.«

Historiebruk är ett viktigt forskningsområde med många teoretiska utgångspunkter. Frågan är då HUR historiebruk i praktiken går till. Med vilka konkreta redskap brukas historia i skilda sammanhang? Både kulturarv och kanon är en konstruktion. Hur går denna konstruktion till, vilka är de mekanismer som träder i kraft under olika förutsättningar? Som konkreta forskningsobjekt väljer jag alltså att analysera historiebruket i anslutning till skapandet av personer som kulturarv eller kanon. Hur anpassas historien för att stämma in i den begränsade bild av en person kanonisering alltid innebär? Hur kan analytiska modeller för detta historiebruk se ut? Denna artikel svarar inte på dessa frågor, men försöker att exemplifiera och formulera problemställningar kring det konkreta historiebruket, med personmuseer som exempel.

Personhistoria har en stor hausse idag. Historiska biografier i bokform, på tv, på film är legio. Vid sin död omvandlas ett stort antal personer till kulturarv. I Sverige senast Astrid Lindgren, Birgit Nilsson, Ingmar Bergman med flera om vilka det skrivs, bevaras och ställs ut. Är man riktigt lyckosam, som i till exempel fallen Astrid Lindgren och Birgit Nilsson får man sitt eget personmuseum. Då övergår man nästan alltid från att vara kulturarv till att bli kanon.

Personmuseer är kanske den störst växande museikategorin idag. I alla fall i Sverige som idag har över sextio personmuseer, öppna för allmänheten. Räkna man med minnesrum i bibliotek, museer som öppnas vid anmodan och liknande, blir det över etthundratjugo museer. Tendensen är eventuellt densamma i olika delar av världen. Personmuseer är alltså både viktiga och intressanta att studera.

Hur anpassas då historien för att personen ska fungera i det museala sammanhang hen är satt i? Går det att

hitta mönster? En utgångspunkt är att vi aldrig, vare sig i biografier, filmer eller museer kan redovisa allt. Vi kan aldrig presentera verkligheten i skala 1:1. Vi måste välja! Vad väljer man då att minnas respektive glömma? Och hur gör man? Man lyfter förstås gärna fram ett urval om vad som är positivt och värdefullt hos personen. Men historiebruk av personer måste också förhålla sig till sådant som allmänt är betraktat som mindre hedrande. Hur förhåller man sig till eventuella »skelett i garderoben«?

Jag vill här ge exempel på problem museer har att handskas med i tolkningar av skilda personer. Jag har dock bara skissat på problemen som kan finnas eller kan uppstå på ett antal museer. Denna min museiuppräknings är långtifrån en färdig analys, utan en första exempelsamling på museer som har att brottas med olika problem av immateriell art.

Syftet med denna artikel är då inte att analysera om museerna gjort rätt eller inte. Syfte är heller inte att bedöma korrektheten av olika påståenden i museerna. Syftet är att försöka skapa en första allmän mall över hur man kan analysera museers förhållningssätt till kanonisering och historiebruk med några museer som exempel. Och denna artikel är inte slutet på denna analys, utan en första början där det bland annat återstår att närmare analysera hur dessa museer handskas med sin svåra historia.

Millesgården

Carl och Olga Milles hem är ett av Sveriges största personmuseer idag. Där finns bland annat två av de hem de bebodde vid olika tider av sina liv. Carl och inte minst Olga visade under sin levnad sympatier med fascism och delvis med nazityskland. Hur förhåller man sig till detta i museet? I fallet Milles har det redan funnits en viss diskussion om detta vilket gör analysen desto intressantare. Har denna diskussion någon plats på museet? Är det biografiskrivandet eller museet som främst berör problematiken kring paret Milles politiska hemvist? Vilka ställningstaganden gör man idag, när problemet delvis har aktualiserats.

Även Milles konst har diskuterats i ett bredare politiskt perspektiv. Konstvetaren Erik Näslund skrev om »Flygarmonumentet« (bilden ovan) att »idén som den kom att utformas var stendöd som sådan ... numera minner monumentet också väl mycket om den konst som samtidigt, åren kring 1930, skapades i fascismens

*Flygarmonumentet vid Karlaplan i Stockholm. Monumentet restes till minne av flygare som omkommit under sina uppdrag.
Källa Millesgården.*

Italien och nationalsocialismens Tyskland«. Vad man än tycker om denna analys så har debatten förts, och hur förhåller sig museet till den?

Zarah Leandermuseet

Detta är ett av de senast startade personmuseerna i Sverige. Zarah Leander bodde flera år i nazityskland där hon lät sig utnyttjas som en av Tredje rikets mest omhuldade artist med åtskilliga uppträdanden, skiv- och filminspelningar. Hur förhåller man sig i museibygget till denna viktiga och kontroversiella del av hennes liv? I presentationen på nätet redovisas hennes engagemang helt oproblematiserat, som om ingen debatt funnits. Och denna debatt har varit både livlig och lång och svår att gå förbi i en presentation av artisten, vilket ställningstagande man än tar i debatten. Hur har museets skapare och förvaltare resonerat kring detta?

Detta foto ansågs från början vara ett bevis för att Zarah Leander sjöng för tyska sårade soldater, men fotot visade sig vara ur en tysk film där Zarah sjunger för tyska sårade soldater. Skillnaden kan diskuteras.

Teckning som driver med Heidenstams uttryckta sympati för Mussolini och hans svartskjortor.

Heidenstams Övralid

Nobelpristagaren presenterades gärna som en »Nationalskald« och hans monumentala hus vid Vättern blev ett sorts monument över denne nationalikon. Verner von Heidenstam visade sig under den period han bodde på Övralid sympatiskt inställd till Mussolini. Hans kraftiga senilitet som han fick senare gjorde att man inte kan dra för stora växlar på hans relationer med nazityskland, men han utnyttjades dock av nazistiska intressen. Hur förhåller man sig till detta idag på museet – officiellt och inofficiellt? Eller med forskaren Andreas Nybloms ord: hur har man konstruerat »Ryktbarhetens ansikte« konkret på museet, med tanke på denna dubiösa bakgrund?

Knut Hamsunmuseer i Hamarøy och Grimstad

Knut Hamsun museet i Hamarøy invigdes relativt nyligen, året 2009. Desto intressantare att se hur man förhåller sig till denne uppburne nobelpristagare som samtidigt var villig att samarbeta med ockupationsmakten och dess jäsägare i Norge. Här krockar historien med bygget av en nationell kanon, en krock man dock är mycket medveten om. Bilden nedan till exempel är tagen från museets hemsida. Man döljer inte de nazistiska kontakterna. Men läser man hemsidan över museet på Hamarøy så tenderar den spektakulära arkitektoniska utformningen av museet att få större utrymme i marknadsföring och bedömning av museet

Sted:

50,- inkluderat kaffi og kringle

Pris:

Hamsun sin traktor

Visste du at Knut Hamsun var en av de første i Grimstad som hadde traktor? Denne traktoren kan du se på Norsk Hagebruksmuseum.

[Les mer](#)

Sida ur museets hemsida. Kaffé, kringla, traktor och Svastika i ett. Knut Hamsunmuseer.

än av själva gestalten Hamsun. Byggnaden som ett uttryck för den bygd författaren kom ifrån blir ett centralt tema. Museet i Grimstad är under planläggning, vilket gör det intressant som studieobjekt, även här förefaller »bygden« vara ett centralt tema i planläggningen, och författaren som en stor bygdens son, ett tema möjligen överordnat hans kontroversiella politiska roll.

Skämtteckning av Storm P, som nyttjar samtidens stereotypiserade bild av judar.

Källa Storm P. Museet

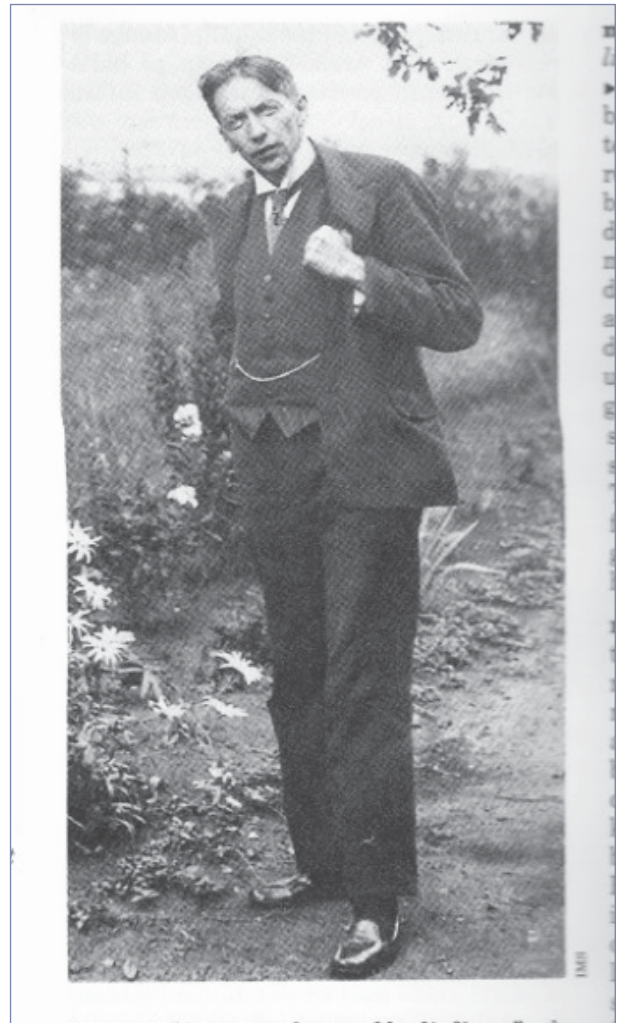
Storm P. Museet (Fredriksbergsmuseerne)

Storm-P, känd som tecknare och ironiker, en älskad institution i Danmark. Men 2007 frågade Weekendavisen polemiskt »Var Storm P nazist«. Det visade sig att han före och under kriget var medlem av det tyska »Nordische Gesellschaft«. Detta passar mycket illa med bilden av den godmodige skämttecknaren. Hur har man förhållit sig, och hur förhåller man sig till det på museet? Det blir ju speciellt kontroversiellt med tanke på lanseringen av honom som en piprökande mysfar-

bror med putslustiga skämtteckningar som specialitet. En motsättning oerhört intressant att se hur man förhåller sig till på museet – i utställningar, på hemsidan i program och i tryckt material.

Kaj Munkmuseet (Ringköbing-Skjern museum)

Författaren Kaj Munk har i skilda sammanhang definierats som »Martyren med brun skugga«. Mest känd för sitt orädda motstånd mot nazisterna under kriget, som också resulterade i att han sköts av nazister. Han har helt berättigat blivit en hjälte och en symbol för ordets frihet gentemot nazismen. Men – före ockupationen hade han uttryckt en beundran för diktaturen som styrelseform, och försvarat diktatorerna. Hur handskas man på ett museum med en sådan dubbel bokföring? Ett mycket svårt men likaledes intressant uppdrag för ett museum.

Kaj Munk

Mannerheimsmuseet

Mannerheim är en diskuterad gestalt i finsk historia. Å ena sidan den store marskalken och presidenten som kunde hålla ihop landet efter andra världskrigets slut. Å den andra sidan general för de vita trupperna i finska inbördeskriget och inte minst Nazi Tysklands allierade i det s k fortsättningskriget med Sovjet 1944. Hur förhåller man sig till dessa delvis motstridiga tolkningar av Mannerheim i hans museum, det hus där han levde och dog senare delen av sitt liv? Vilka delar av hans historia lyfts fram och vilka får en undanskymd plats? Och – får den intensiva debatt som förts, och delvis förs, runt fortsättningskriget och Finlands allians med Nazityskland någon plats i museet, oavsett vilken ställning man tar i debatten?

I egenskap av Finlands allierade gjorde Hitler den unika åtgärden att personligen flyga till Mannerheim vid den finsk-sovjetiska fronten för att gratulera Marskalken på hans födelsdag.

Rickard Wagnermuseet i Bayreuth

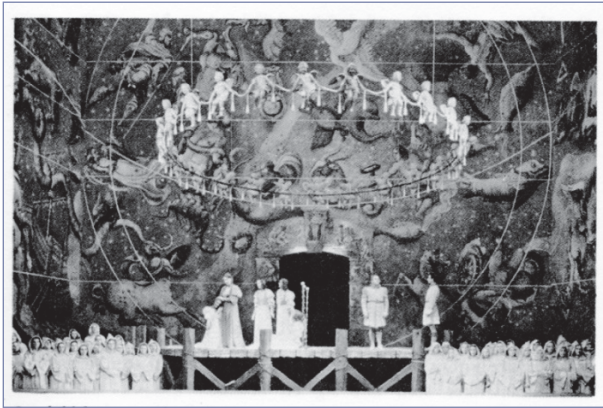
Detta museum är en nationell klenod, invigt igen efter kriget av Västtysklands förbundsresident. Ett museum över en av världens mest berömda och uppburne kompositör genom tiderna. Men Wagner var också en av sin tids ledande antisemiter och skrev bland annat den inflytelserika skriften *Judendomen i musiken*, som inspirerade bland annat Hitler. Kanske ännu mer än i fallet Hamsun krockar här historien med bygget av en nationell kanon. Wagner som en av västvärldens största kompositörer, vars politiska ställningstaganden, och inte minst bruket av honom efter hans död, varit en ständig diskussionskälla bland både kulturdebattörer och stater. Kan man lyssna på en kompositör som är så ideologiskt belastad? Hur förhåller sig museet i utställningar och material till både Wagners egna skrifter och gärningar, liksom till hans efterföljande familjs nazisympatier? Hur gör man för att ändå bygga upp en musealiserad kanon för en bredare allmänhet?

Hitler som älskade Wagners operor lät förtjänta frontsoldater få »ledigt« för att besöka Bayreuth och åhöra Wagners operor. Här tågar en trupp in under baneret 'Richard Wagners stad hälsar Führerns gäster'.

Carl Orffmuseet

Kompositören Carl Orff är idag vida berömd för sitt verk *Carmina Burana* som spelas överallt i världen. Men i skivomslag eller program skrivs nästan aldrig om att *Carmina Burana* fungerade som ett av nazisterna uppskattat praktverk under Tredje riket. Orff hade en komplicerad och definitivt inte bara hedrande relation till den nazistiska kulturpolitiken. Han åtog sig bland annat att på partiets uppmaning skriva »ersättningsmusik« till juden Mendelssohns populära *En midsommarnattsdröm*. Han genomgick också en »naziutredning« efter krigets slut. Hur förhåller man sig till dessa faktum på museet? Speciellt intressant är hur man förhåller sig till den musik som skrevs under nazitiden, till exempel *En midsommarnattsdröm*, i förhållande till det enorma intresset för *Carmina Burana* över hela världen, ett verkligen kanoniserat musikstycke?

Det sceniska framförandet av *Carmina Burana* i Frankfurt 1937. Ett stycke som delvis fungerade som ett föredöme för nazistisk musikkultur.

Jefferson Davismuseet

Jefferson Davis var under hela inbördeskriget De konfedererades/sydstaternas president, det vill säga den nominelle huvudfienden till USA:s förmodligen störste kanon Abraham Lincoln. Davis var ledaren för de krafter som ville splittra unionen och behålla slaveriet. Värderingar idag helt fördömda av de flesta. Men ändå har han ett museum. En hjältes motståndare, men ändå hyllad med ett museum i sitt hem. Museet är förmodligen en del i komplexet kring tolkningar av amerikanska inbördeskriget. Hur förhåller sig till exempel nutida sydstatsintressen till denna historia och hur uttrycks detta alldeles konkret i museet och i dess verksamheter?

Robert E. Leemuseerna

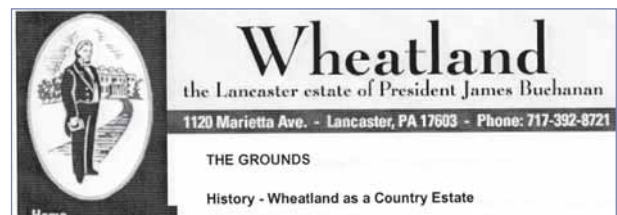

Robert E Lee museerna.

Robert E. Lee var De konfedererades/sydstaternas överbefälhavare i inbördeskriget. Han har också två museer. Han framställs ofta även i nutida amerikansk litteratur som en ädel personlighet och en beundransvärt skicklig militär, som personligen var emot slaveriet. Samtidigt som det var han som i realiteten ledde militären i kampen för unionens splittrande och slaveriet behållande, i ett krig där han bidrog till att sammanlagt över 600 000 soldater dog på slagfälten. Dessutom hade han själv flera slavar. Hur får man denna ekvation att gå ihop? Hur förhåller man sig till ett militärt hjälteskap å ena sidan och syftet med de militära operationerna å den andra? En mycket påtaglig dubbel bokföring som museerna måste förhålla sig till. Hans personlighet och kompetens förefaller idag att väga tyngre än syftet med hans åtgärder. Hur presenteras denna paradox i museerna? Speglar det en pågående motsättning mellan södra och norra USA?

James Buchananmuseet

Buchanan var USA:s president före Lincoln och inbördeskriget. Han stödde i praktiken sydstaternas slavintressen som president. Intressant i mitt sammanhang är att han i de flesta rankinglistor som gjorts av USA:s presidenter (en populära syssla) rankas som USA:s sämsta president någonsin. Ändå har han ett eget museum. Varför? Hur förhåller man sig i utställningar och museiverksamheter till det faktum att han anses som misslyckad, kämpande för en dålig sak, och på ett dåligt

James Buchananmuseet.

sätt? En hypotes är att i ett land utan självklar etnisk och kulturell historisk identitet så fungerar konstitutionen och de nationella symbolerna som speciellt viktiga för sammanhållningen. Därför figurerar USA:s flagga i alla möjliga och omöjliga sammanhang, därför ska man ha handen på hjärtat när nationalsången sjungs och så vidare. Och därför spelar det mindre roll hur dålig en president har varit, det viktiga är ATT han varit president och därmed representerat konstitutionen. Men vad som i hög grad istället lyfts fram på museet är tidsanda, personlighet, omgivning – mer än själva presidentgårningen.

Olika sätt att gallra immateriella kulturarv på

Jag vill här försöka presentera en hypotes om hur man bär sig åt vid besvärliga historier, hur museer har gallrat i kontroversiella immateriella kulturarv. Det handlar om olika förhållningssätt museer har tagit inför »skelett i den museala garderoben«. Ofta sammanfaller de olika förhållningssätt jag presenterar nedan, eller finns parallellt. Denna hypotes är kvintessensen av denna artikel: olika former museer använder sig av för att gallra i sin immateriella historia.

- **Noggran redovisning.** Museet presenterar även komplicerade eller omdiskuterade fakta runt personen, och redogör för debatter som faktiskt förekommit runt personen. Men man kan aldrig redovisa allt, i till exempel en persons levnadshistoria, så gallring måste ske hur som helst. Men det behöver förstås inte innebära att man undviker kontroversiella frågor.
- **Dubbel bokföring.** Man presenterar personer på olika sätt inför den breda publiken eller inför en trängre krets av speciellt intresserade/ experter. Kontroversiella frågor tas då upp i till exempel skrifter museet ger ut men inte i de publika utställningarna. Eller så tas de upp i seminarier, men inte generellt i visningar och allmänna program.
- **Glömska.** Det kontroversiella tas helt enkelt inte upp, som om det aldrig existerat. Det obehagliga finns inte med i någon form i mu-

seets presentationer såsom utställning, kringmaterial, visningar och så vidare

- **Bagatellisering.** Det kontroversiella finns visserligen och presenteras, men reduceras på skilda sätt, till exempel att bara redovisa korta fakta, utan att redovisa bakomliggande problematik, eller att man inte tar upp omkringliggande diskussioner som om ingen debatt funnits, och så vidare
- **Ansvarsreducering.** Man menar att alla gjorde likadant, samhället/kulturen var sådan och vår person kunde inget annat. Personen skrivs in i ett historiskt värderingssammanhang som rättfärdigade olika ställningstaganden, och att hen därför av både sociala och kulturella skäl inte kunde agera på annat sätt.
- **Relatering.** Man presenterar verkligen att personen gjorde det kontroversiella, men att det väger lätt gentemot allt annat hen åstadkommit och spelar därför mindre roll. Det personen åstadkom i form av konst, litteratur, musik, politik och så vidare relaterat till det obehagliga rättfärdigar kanonskapandet, trots »skeletten i garderoben«.
- **Objektsbyte.** Museet handlar i hög grad om något annat än personen, trots att det är hans hem – museet presenteras bland annat som exempel på levnadsvillkor under hans tid, speciell arkitektur, personens släkt, med mera. Ett liknande och inte ovanligt objektsbyte är att mer se till hans personlighet än till verket som grund för kanonisering.

Som sagt, dessa förhållningssätt är hypoteser från min sida, grundade på museer som det återstår för mig att analysera närmare. Men problematiken är central och måste diskuteras. Vi måste skapa större kunskap om inte bara vad och hur museer minns, utan hur de glömmes. Inte bara hur museer gallrar i materiella samlingar och samlande, utan lika mycket hur immateriell/ värderingsmässig gallring går till.

Författaren

Stefan Bohman är Fil. dr. i etnologi vid Stockholms universitet med avhandlingen *Arbetarkultur och kultiverade arbetare: en studie av arbetarrörelsens musik* (Nordiska Museet 1985). Han är också docent i museologi vid samma universitet. Stefan har varit avdelningschef på Nordiska Museet i Stockholm, chef för Musikmuseet och för Strindbergmuseet, båda dessa museer finns i Stockholm, samt varit ordförande för svenska ICOM 2008–2015. Stefan är för närvarande ledamot i en cen-

tral ICOM kommitté, som gör en översyn av ICOM:s definition av vad som är ett museum. Han har skrivit flera böcker bland annat *Historia, museer och nationalism* (1997), *Att sätta ord på samhällen: om kanon och personmuseer* (2010), och skrivit och varit redaktör för *Museer som kulturarv* (2013). Stefan har de senaste åren skrivit en bok om *Arbetslösas röster. Visor och låtar om och av arbetslösa*, samt påbörjat projektet *Svåra museer*, vilket artikeln i denna bok handlar om.

Sammanfattning

Christine Fredriksen och Peter du Rietz

Konferensen *Känsliga och svåra teman vid samtidsdokumentationer – erfarenheter, etik och metod* som arrangerades av DOSS i november 2014 berörde en rad aktuella samtidsfrågor och hur museerna arbetar med känsliga och svåra teman i sina insamlingar och dokumentationer. Konferensen hölls på Göteborgs Stadsmuseum, som visade två utställningar, *Vi är romer* och *Vidkärrs barnhem*, vilka båda har engagerat många grupper i samhället och en bred publik. Med denna konferens vill DOSS skapa ett erfarenhetsutbyte mellan de kulturhistoriska museerna om insamlingsmetoder och etiska frågeställningar när det gäller tematiska etnologiska undersökningar kring mörka, tabubelagda eller känsliga företeelser i det samtida samhället.

Ett tema för konferensen var dokumentationer och etik, och runt detta diskuterar ICOM-Sveriges tidigare ordförande Stefan Bohman i sitt anförande. Den internationella museiorganisationen ICOM har etiska regler som är bindande för ICOM:s alla medlemsmuseer. Reglerna, som är från 2004, sätter inte speciell fokus på samtidsdokumentationer, men slår samtidigt fast att insamling inte ska styras av tillfälliga trender eller av gammal vana. I arbete med samtidsdokumentationer ska respekt visas för andra grupper och personer, hänsyn ska tas till tystnadsplikt och säkerhet, men man ska även i möjligaste mån göra materialet tillgängligt. När det gäller att tillgängliggöra och sprida insamlade berättelser så är paragraf 6:5 om samtycke i de etiska reglerna viktig, likväl som paragraf 6:7 om respekten för mänsklig värdighet. Ett samtycke om tillgängliggörande är viktigt, men samtidigt vill många informanter faktiskt att deras berättelser ska räknas och få spridning. Vidare resonerar Stefan Bohman om hur man ska se på personer som har en mörk och mindre hedrande historia, men som trots detta lyfts fram genom att ett personmuseum skapas. Personhistorier i historiska bibliografier har ett stort intresse hos allmänheten och personmuseer är den kanske störst växande museikategorin idag. Ska man av respekt för mänsklig värdighet undvika att skildra dessa personers mörkare sidor och enbart berätta om det som de blivit kända för? Och hur gallrar man i kontroversiella immateriella kulturarv? Inte sällan hanteras dessa mörka sidor med glömska, marginalisering eller reducering. Ibland införs en

dubbel bokföring, ansvarsreducering eller relatering av de mörka sidorna.

På Stadsmuseet i Göteborg där konferensen hölls, visades utställningarna *Vi är romer* och *Vidkärrs barnhem*. Marie Nyberg från Stadsmuseet berättar i *Att inkludera eller exkludera, vems röst får plats på historiens arenor?* om arbetet bakom dessa två insamlings- och utställningsprojekt. I båda projekten var det viktigt med ett nära samarbete med föreningar, och att deltagare i referensgrupper och arbetsgrupper kom från romska grupper respektive från olika verksamheter i Göteborg och berörda föreningar. *Rom san* var ett projekt med en budget som möjliggjorde att museet kunde anställa flera personer ur den romska gruppen som sakkunniga och pedagoger. De två projekten som presenterades hade därmed olika villkor i genomförandet. Marie Nyberg diskuterar i sin artikel vems berättelser som får höras på museer och hur påverkar metoder i insamlingen utställningens budskap? En viktig fråga menar Marie Nyberg är vem som skriver berättelsen och vem som tolkar den? Ofta blir arbetet intensivt i en utställningsproduktion och många som har varit involverade kommer att känna en delaktighet. Vad händer efteråt är en annan fråga av betydelse; hur ska museerna se på ett kontinuerligt deltagande och verksamhet, och hur sker en uppföljning efter en insamling och utställning kring känsliga och svåra teman.

Svea Lamper växte upp i två fosterhem i västra Sverige och i *Svek* skildrar hon sin barndom och tonåren. Först efter att i vuxen ålder ha tagit del av handlingar som rörde henne som barn och tonåring/ungdom kunde många frågetecken »rätats ut« som hon hade haft under hela sin uppväxt.

Magnus Berg beskriver i *Boken om Popp och hans mamma Alice* ett bokprojekt som fick sin upprinnelse vid ett seminarium om resandefolkets berättelser. Boken utgår från en man vid namn Jan Popp, hans uppväxt och livshistoria. Popp bodde under sina första år i »Negerbyn« i stadsdelen Kungsladugård i Göteborg. Tidigt hamnade han och hans bror på barnhem, när familjen efter några år blev bostadslösa. Så småningom fick de en modern lägenhet, men Popp placerades åter igen på barnhem och vid sju års ålder i en fosterfamilj där han misshandlades och utnyttjades. Magnus

Berg diskuterar hur en bok som berör många känsliga ämnen som denna, också aktualiserar etiskt delikata frågor. Hur ska en anonymisering ske, vilka avtal bör finnas mellan huvudpersonen i berättelsen och skribenten, hur kan arkivmaterial med dess känsliga uppgifter användas på etiskt riktigt sätt? Och hur viktigt är det inte att berätta om ett levnadsöde som Poppis, för att stödja andra som har råkat ut för liknande.

Lina Midholm från Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet (DAG) i Göteborg berättar i *Samtidsdokumentation på arkivet. Etiska tankar kring gammalt och nytt material* om uppgifter i arkivet som rör resandefolket. I arkivet finns allt ifrån uppgifter från 1800-talets fiske- och bondesamhälle till dagens mångfaldssamhälle. Lina Midholm diskuterar hur samlingarna präglas av metoder i insamlingen och av sin tids samhälleliga och vetenskapliga ideal, liksom av de personer som har gjort insamlingen. En del av det äldre materialet är problematiskt ur etisk synvinkel. En frågelista som berörde minoritetsgruppen, där kallad »Tattare«, utformades i början av 1940-talet av föreståndaren på DAG. Frågorna representerade i hög grad majoritetsbefolkningens syn och värderingar på resandefolket. På senare år har DAG fått in berättelser av resande själva och för arkivet är minoriteters språk och kultur ett prioriterat område.

I *När historien kommer nära* beskriver Bodil Andersson från Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger ett samverkansprojekt kallat *Resandekartan*. Projektet har drivits av Østfoldmuseene Halden historiske Samlinger i Norge tillsammans med Bohusläns museum/Västarvet i Västra Götaland och i nära samarbete med tre av de organisationer som representerar resandefolket. *Resandekartan* är en hemsida som har utvecklats för att berätta om resandefolkets kultur och historia. En viktig del är att visa platser där resandefolket har levt eller som de har besökt, och att förmedla berättelser om dessa platser som många gånger är osynliga för dem som inte känner till tecknen på deras existens. Resandefolkets historia har präglats av förtryck och övergrepp och skeenden i samhällets utveckling har drabbat dem hårt. Genom projektparternas – museernas och resandeororganisationernas – olika ingångsvinklar har intressanta och lärorika diskussioner förts om vilken historia som ska berättas och vem som har rätten att förmedla historien om det mångkulturella Skandinavium.

Annette Rosengren skildrar i *Se Den andre i dig själv. När fältarbeten och dokumentationer kan verka svåra* olika etnologiska fältarbeten och dokumentationer som

hon har gjort i såväl Sverige som utomlands. Tid, tillit, tilltro och att bygga relationer är viktiga ingredienser i fältarbeten oavsett om det är »svåra« teman eller mera neutrala forskningsobjekt, menar hon. Annette Rosengren diskuterar också hur »svårt« kan definieras, är det metoden, miljön eller människan som åsyftas? Hur gör man, hur kommer man in i främmande sammanhang, är det farligt och hur bemöter man Den andre som kanske har trauman och befinner sig i kris, till exempel missbrukare? Annette Rosengren beskriver också fältarbeten i Aten som hon har gjort bland flyktingar och immigranter, där hon följer människor som har kommit från Afghanistan, Sudan och andra länder. I rapporten berättar hon även om sin vän i Aten och hans flyktingtillvaro; en ung afghansk flykting som trots att han är helt blind lyckades ta sig på stigar i bergen mellan Iran och Turkiet och vidare in i Europa.

I artikeln *Helgen då våldet tog över* berättar Birgitta Witting från Kulturmagasinet i Helsingborg om en insamling i samband med dråpet på en Djurgårdssupporter i Helsingborg 2014. Birgitta Witting skildrar mycket starkt supporterterroren i staden i samband med att fotbollsklubbarna Djurgården IF och Helsingborg IF skulle mötas i den allsvenska premiären och hur detta våld ledde fram till att en Djurgårdssupporter dödades. Denna typ av trauma måste museet förhålla sig till, men hur och vad ska de göra? Vilka praktiska och etiska problem måste de som museipersonal och som deltagare i en insamling hantera? De som arbetade med denna insamling från Kulturmagasinet bestämde sig för att samla in alla minnessakerna från platsen och det som bedömdes som svårt att bevara har fotograferats. Med en stor tidspress, eftersom minnesgåvorna förstördes i regn och behövde flyttas efter ett visst antal dagar, fick museipersonalen ta många snabba beslut. Insamlingen kombinerades inte med några intervjuer, vare sig med personer som lämnat minnessaker eller med upploppsmakare eller anhöriga. Däremot bevarades tidningsartiklar från ett år efter den tragiska händelsen.

Även Malmö museer har arbetat med supporterterroren i dokumentationer (detta inlägg på konferensen finns inte refererat i en artikel i rapporten). I projektet *12:e spelaren – supporterliv i Malmö* berättar Inger Pedersen att Malmö museer har gjort intervjuer med fotbollssupporters inför en utställning. Vissa av dessa hör till våldsamma supportergrupper. Det har varit svårt att förhålla sig till dessa grupper och museipersonal har utsatts för hot. För båda dessa insamlingar kring fotbollsvåldet

finns frågeställningar om huruvida hotbilden kan vara falsk, men att förekomsten av hot alltid innebär svårigheter att kunna göra en bra och ärlig dokumentation. Hotbilden kan göra det svårt att få folk att uttala sig. Påverkar hoten även museernas beslut om att publicera dokumentationer? Hur påverkas relationen mellan informant och museum, denna viktiga relation? Och hur hanterar staden trauman som supportervåldet i Helsingborg och våldsförhållande supporterliv i Malmö, och där museerna tar starkt avstånd från våldet, men samtidigt riskerar att bli en plattform för de våldsbejakande grupperna.

I artikeln *Stort typ samma dag – historien om en dialog kring en känslig målning* berättar Leif Magnusson från Mångkulturellt centrum i Botkyrka om diskussioner och beslut kring en omdebatterad graffitimålning. Efter att tre unga och kriminellt belastade killar i Botkyrka hade dött på olika sätt under relativt kort tid, skedde en insamling bland områdets ungdomar för att hedra dem med en graffitimålning. Sörjande vänner beställde målningen från en graffitikonstnär i Skåne och denna monterades på baksidan av en miljöstation. Graffitimålningen var välgjord, men snart vaknade en opinion för att ta bort denna. Många föräldrar ansåg att de hedrade inte var några goda förebilder för deras barn och bostadsbolaget som ägde miljöstationen ville också ta bort den. En dialog med de unga män som tagit initiativet till insamlingen och graffitimålningen inleddes, men ett samrådsmöte som hölls kring den känsliga frågan höll på att urarta. Ett ultimatum uttalades: »Tar ni bort den blir det krig«. Leif Magnusson diskuterar i sitt inlägg hur Mångkulturellt Centrum har involverats i denna konflikt och vilken roll som Mångkulturellt Centrum här har kommit att spela. Två av de döda unga killarna är begravda i sina familjers hemländer och Leif Magnusson diskuterar också vilken betydelse det är att det på orter som Botkyrka kan finnas platser för ett sorgearbete; som detta skulle kunna ses som vara ett av syftena med graffitimålningen.

Kring utställningsprojektet *Forelsket og foraktet: Norske kvinner og tyske soldater* talar Anne Herresthal och Ida Lützow-Holm från Oslo Museum, avdelning By-museum. Under krigsåren och Nazitysklands ockupation i Norge 1940–1945 hade minst 30 000 eller eventuellt så mycket som upp till 100 000 norska kvinnor förhållanden med tyska soldater. Med ett befolkningsantal på drygt 3 miljoner och en ockupationsmakt om som mest cirka 400 000 soldater (vilket var cirka fjrtio

procent av den manliga vuxna befolkningen) är detta ett anmärkningsvärt stort antal, inte minst i jämförelse med andra länder. Förbindelserna ledde till att cirka 12 000 barn föddes. Oslo Museums dokumentations- och utställningsprojekt tar upp detta och vad »tyskepigerna« fick utstå efter kriget. Kvinnorna sågs som landsförrädare, många skamklippes eller internerades, och efter krigsåren fick opinionens starka känslor kring »tyskepigerna« i det närmaste fritt spelrum. De kvinnor som hade gift sig med den tyske soldaten, fråntogs även sina norska medborgarskap. I rapporten berättas också om Bjørg och hennes giftermål med den tyske soldaten och musikern Heinz.

Även Piamaria Hallberg från Stockholms Stadsmuseum diskuterar i sitt inlägg *Emilias hemligheter* (detta inlägg finns inte refererat i en artikel i rapporten) hur vi förhåller oss till livsberättelser. När en person har avlidit kan vi få tillgång till tidigare sekretessbelagt material. Emilia levde 1888–1975 och med tillgång till ett nytt material om Emilia får vi en fördjupad bild av tiden då hon kom till Stockholm och levde med sin familj på Södermalm. Men den nya kunskapen innehåller också uppgifter som hon troligtvis aldrig har berättat om för någon. Hur förmedlar vi denna nya kunskap på ett respektfullt sätt?

Avslutningsvis talade Cecilia Wallquist från Nordiska museet om *Att dokumentera de svåråtkomliga*. I sitt inlägg tog hon upp tre viktiga frågor: Hur når vi dem som inte vet att de söks? Hur får vi tillträde till grupper vi vanligen inte tillhör? Och hur hanterar vi förtroenden? Cecilia Wallquist har tillsammans med några kollegor haft i uppdrag att göra en utställning om äldreomsorgen i Sverige och att förmedla hur det idag är att leva inom den fjärde åldern. Utifrån dokumentations- och utställningsprojektet beskriver Cecilia Wallquist hur de som lever i den fjärde åldern inte är lätta att nå och äldreården är ofta en sluten värld, bland annat med av omvårdnadsskäl många gånger låsta äldreboenden. Det är oftast inte deras röster, de som har ett ständigt behov av hjälp i vardagen, som hörs när äldreomsorgens historia ska skrivas. En annan viktig aspekt är hur förtroenden hanteras efter ett projekt har genomförts. Hur sker ett avslut av ett projekt som kännetecknas av att ha omfattats av känsliga och svåra teman? I rapporten berättar Cecilia Wallquist också om Hannah och hennes liv; Hannah är 92 år och ska just flytta till ett äldreboende.

